

DÜMMERTH DEZSÓ

**INCHOFER MENYHÉRT KÜZDELMEI ÉS
TRAGÉDIÁJA RÓMÁBAN, 1641—1648**

BUDAPEST, 1977

1 B2 00081333 ELTE EK

*Különnyomat a Filológiai Közöny
1976. évi 2. számából.*

Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641—1648*

A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghíúsult reformja

DÜMMERTH DEZSÓ

I. Inchofer életpályája és elődei a magyar történetírásban

1644 januárjában Rómában egy nagy, ívrét alakú, díszes barokk címlappal, többek között az Árpád-házi szentek portréit bemutató metszetekkel ellátott történeti munka jelent meg. Külsőjében semmiben sem tért el a kor szokásos kiadványaitól. Tartalmában azonban eléggé szokatlan volt, mint már címe is elárulta: *Annales ecclesiastici regni Hungariae*. (I. tomus.) Szerzője *Melchior Inchofer* jezsuita szerzetes, mint rendjében nyilvántartották: bécsi származású volt. De kezdetől nem a Jézus-Társaság ausztriai, hanem a római — tehát egyik itáliai — provinciájához tartozott.

A mű témája azért volt szokatlan, mert Magyarország ekkor már több, mint egy évszázada kikerült a nemzetközi érdeklődés köréből. Mi indíthatta a „bécsi” származású és egész életét Itáliában töltő Inchofert éppen egy magyar egyháztörténet írására? Termékeny író volt ugyan, de munkássága inkább a teológia és a természettudományok körébe tartozott.¹

**Megjegyzés:* Az itt közölt tanulmányt első változatában 1974 májusában írtam meg Rómában, közvetlenül a központi jezsuita levéltárban végzett kutatásaim után. Az Inchofer munkásságára és személyére vonatkozó, nagyrészt eddig ismeretlen, feldolgozatlan anyagot P. Edmund Lamalle S. J., a levéltár igazgatója bocsátotta rendelkezésemre. Ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki segítségéért. Tájékoztatásul meg kell azonban jegyezni, hogy a tanulmány jelenlegi formája, pontosabban annak harmadik része, mely a janzenista *Bourgeois* emlékein alapszik, a Vatikáni Könyvtárban történt későbbi forrásgyűjtésem után, már Budapesten készült el teljes egészében. Ez magyarázza, hogy az itt közölt szöveg bővebb, és a történeteket még élesebben világítja meg, mint az első változat, melyet római szakmai körökkel megismertettem. Akkor még nem olvastam *Bourgeois* emlékiratait.

¹ *Charles Sommervogel*: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, IV. tome., 562—563. Nouvelle Biographie Générale, 25—26. vol. Paris, 1858. c. 837—838. Allgemeine Deutsche Biographie, 14. Bd. Leipzig, 1881. S. 64—65.

A másik meglepő tény az, hogy ausztriai származása ellenére tárgyilagos, sőt kedvező képet fest a magyar történelemről.

Magyarország és Ausztria között ugyanis kezdettől, tehát a Habsburg-dinasztia 1526. évi trónralépése óta egyre feszültebbé vált a viszony, melyet Inchofer korára már két, Erdélyből kiinduló szabadságharc (Boeckai 1606, Bethlen Gábor 1619) valósággal ellenségessé fokozott. Az ellentét gyökere egy császári dinasztikus és egy magyar nemzeti felfogás különbsége volt. Az utóbbi a német birodalomtól való különállást legalább alkotmányjogilag fenn akarta tartani.

Ami Inchofer munkája megszületésének indítóokait illeti, ezeket a szerző művének előszavában maga mondja el. Eszerint a Rómába látogató magyar püspökök egyike, Jakusich György volt az, aki őt írásra ösztönözte. Jakusich, aki horvát eredetű, de érzelmeiben magyarra vált, előkelő család tagjaként született, előbb Veszprémben (1638–1642), majd Egerben volt püspök (1638–1642). Éppúgy a római Collegium Germanicum-Hungaricumban végezte tanulmányait, mint a jezsuita rendbe lépése előtt maga Inchofer is. Barátságuk tehát régi keletű lehetett, még a XVII. század első éveiből való.² Kettejük későbbi, meghitt beszélgetéséből alakult ki — mint Inchofer írja — a magyar katolikus egyháztörténet megírásának eszméje.³

Magyarország művelődése ekkor már szomorú állapotot tükrözött. A hadszíntérré lett, idegen kormányzatszervek irányítása alatt élő, három részre szakadt országban nemcsak a mostoha életviszonyok akadályozták a szellemi fejlődést, de a múlt terhes öröksége is. Közismert tény, hogy az országban nem alakult ki polgári osztály, a nemesi életforma pedig a vidéki gazdálkodásban, illetve örökös hadi szolgálatban nem nyújtott megfelelő kereteket tudományos kutatómunkára.

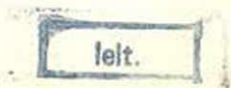
Fellelhetők voltak ugyan még részben az ország szuverén korából a történetírás emlékei: a középkori krónikák anyagát összefoglaló Turóczi Jánosnak a nemesi nemzeti múlt-szemléletben fogant munkája, mely még 1488-ban Augsburgban és Brünneben egyaránt megjelent. A könyvnyomtatás elterjedése egybeesett Magyarország utolsó politikai virágzásával, Corvin Mátyás király uralkodásával. Mint ismeretes, Mátyás nemcsak diplomáciai és hadi sikereket ért el, nemcsak a hódító politika és a német császári korona megnyerésének szándéka, Bécs elfoglalása és a cseh királyi cím felvétele jellemezte, hanem az a szellemi törekvés is, mely Itália után Európában először az ő székhelyén teremtett reneszánsz udvart. Budán, gazdag könyvtárral és meghívott tudósokkal. Az olasz történetíró Bonfini munkája is itt készült, bár megkésve és csupán a XVI. század végén látva nyomdafestéket, de 1473-ban Budán megjelent nyomtatásban az egyik XIV. századi krónika-variáns szövege is. Mind ezeket a történeti munkákat Inchofer ismeri a Szent István első magyar király életleírását tartalmazó Hartvik-legendával együtt, mely először 1486-ban jelent meg Strassburgban, majd rövidesen Velencében két kiadásban is.⁴ Mi volt e középkori magyar történeti forrásoknak lényegi mondanivalója, melyet Inchofer felhasznált, s mely észrevehetően nagy hatással volt rá?

A krónikaanyag a hun—magyar azonosság gondolatát hirdetve voltaképpen az első magyar királyi család, a magyarságnak jelenlegi hazáját megszerző Árpád-háznak történetét beszélt el. A dinasztia családi mítoszát, az Európában nagy birodalmat alapító Attilától való egyenes leszármazás hagyományát terjesztette ki az egész nemzetre ez a krónikaszerkesztés. De elbeszélte folytatásként a X. században ugyancsak messze Európát bejáró, még pogány, lovas nomád örökségű magyarok nagy, történeti fordulatát, a letelepedést, majd 972-től a kereszténység felvételét, 1000-tól a pápától küldött koronával egyidejűleg Szent István keresztény államalapítását. Aztán megemlékezett Attila és Árpád ivadékainak feltűnően magas színvonalú keresztény életéről, mikor felsorolta ugyanabból a családból Szent István király (+1038) után Szent Imre herceget (+1031), majd Szent László királyt (+1095). Kiegészítette

² Inchofer először 1605-ben érkezett Rómába: ebben az évben kezdte meg kollégiumi tanulmányait. L.: Nomina alumnorum Collegii Germanici et Hungarici, p. 280. A római Coll. Germ. Hung. levéltára: Hist. 5. Származásának adatai is itt olvashatók, melyeket a belépésének kivételével közöl Andreas Steinhuber: Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. (2. Aufl.) Freiburg im Breisgau, 1906. I. Bd. 464, II. Bd. 543–545.

³ Inchofer művének előszava: „Ad lectorem.” (Lapszám nélkül.)

⁴ 1498-ban és 1512-ben Velencében, majd 1511-ben és 1519-ben Krakkóban. A XVII. század elején a bollandisták is kiadták: Acta Sanctorum Boll. 2. Sept. I. p. 562–575.

később a sort az egész Európában népszerű Szent Erzsébet hercegnő (+1231), akit már halála után négy évvel kanonizáltak, s végül Szent Margit (+1270) domonkosrendi apáca (akit már 1272-ben megindult pere után 1943-ban iktattak hivatalosan a szentek sorába).

Az 1301-ben kihalt dinasztia tehát a keresztény hitre való téréséről számított alig több mint háromszáz év alatt öt, hivatalosan kanonizált családtag, valamint még három, boldogként tisztelt hercegnő emlékét hagyta hátra. Egyházi szempontból ez méltán kelthetett feltűnést, mert az európai uralkodóházak között egyedülálló jelenség volt.

Mindezeket a magyar történeti adatokat és munkákat Inchofer ismeri, könyvének előszavában (a *Budai Krónikát* kivéve) fel is sorolja, még az olasz Bonfini művét is.⁵ Hozzáveszi még Werbőczy Istvánnak nyomtatásban először 1517-ben megjelent, *Tripartitum*-nak nevezett törvénykönyvét, valamint Istvánffy Miklós (+1615) történeti munkáját.⁶

Inchofer azonban jól jegyzi meg, hogy a magyar egyház történetét az ő koráig viszont nem írta meg senki.⁷ Nem is írhatta meg, mivel a török 1526. évi mohácsi győzelmével a csatában az ország püspökeinek legnagyobb része is elesett, élükön az esztergomi érsekkel.⁸ A protestantizmus pedig a gazdátlanul maradt egyházmegyékben annál gyorsabban terjedt el, és az ország lakosságának nagy többsége a XVI. század derekán protestáns lett. A katolikus egyházzal egybekötött múlt egyelőre nem kellett érdeklődést, sőt, éppen ekkoriban történt, hogy fellázított protestáns hajdúk elpusztították Szent László király sírját Nagyváradon.⁹ Az, hogy az ország lakosságának többsége ismét katolikus lett, éppen az 1561-ben, illetve 1586-ban meginduló magyarországi jezsuita misszió működése nyomán történt.

A protestantizmus terjedésének nagy előnyt biztosított Magyarországon, hogy az anyanyelvűséget segítette elő, és nem utolsósorban az is, hogy a katolikus egyházat a Habsburg-dinasztia vette pártfogása alá. Csak a jezsuitából esztergomi érsekké lett Pázmány Péter (1570–1637) hatalmas politikai és magyar nyelvű írói tevékenysége érte el a kívánt hatást.¹⁰ Inchofer már ebben a korszakban írt.

Mindehhez az első lépés a római magyar kollégium megalapítása volt, mely a Pázmány körül kialakult új papságnak és katolikus szellemű művelődésnek alapjait teremtette meg. A pápa eredetileg csak Collegium Hungaricumot alapított Rómában, de rövidesen Germanicum-Hungaricum néven a magyaroknak itt Rómában és a tanulásban is a németekkel kellett egyensúlyozni. Éppúgy, mint ahogy önálló magyar jezsuita provincia sem jöhetett létre: a magyarok a horvátokkal és csehekkel együtt az ausztriai provinciához tartoztak. Kétségtelen, hogy a kis területre zsugorodott magyar királyság az ekkor még aránylag kevés számú katolikus hívővel nem is igényelhetett egyelőre más megoldást. A szükség diktálta gyakorlat azonban politikai okokból mindvégig természetesen megmaradt akkor is, mikor Magyarország többségében ismét katolikus vallású országgá vált.

A magyaroknak és az osztrákoknak ebből az együttneveléséből származott Inchofer baráti összeköttetése a később püspökké lett Jakusichcsal. Műve előszavában azonban egy másik magyar tanulóársárol is kegyelettel emlékezik meg. Ez Lósy Imre (1580–1642) volt, aki Pázmány közvetlen utóda lett az esztergomi érseki székhelyben, és aki ellátta Inchofer művének írása közben a szükséges magyar forrásanyaggal.¹¹ A munka megjelenését azonban már nem érte meg. Így Inchofer a könyvet Lósy utódának, Lippay György esztergomi érseknek ajánlotta.

A kollégiumban együtt töltött évek azonban, bár sok mindenre rávilágítanak, még nem magyarázzák meg a szimpátiát, sőt, azt a nagyfokú együttérzést, mely művének szövegéből kielemezhetően a magyarok irányában jellemezte. Hiszen tudjuk, hogy magyarok és osztrákok együttállása nem mindig a kölcsönös megbecsülés szellemében történt.

Inchofer magyar vonatkozású érzelmeit azonban feltétlenül befolyásolhatta, hogy ő maga is Magyarországon: Kőszeg városában született. Tévednek tehát az összes lexikonok és feljegyzések, melyek a XVII. századtól a mai napig bécsi születésűnek mondják Inchofert!¹²

⁵ Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades, etc.* A korábban befejezetlenül maradt kézirat csak jóval később jelent meg, kiegészítve nyomtatásban: Basileae, 1568.

⁶ „Ad lectorem”, vö. 3. sz. j.

⁷ Uo.

⁸ A mohácsi ütközet részletes leírása a csatában résztvevő *Brodarics* István kancellár által leírva, először latin nyelven jelent meg: *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz etc.* Krakkó, 1527. és Basel, 1568.

⁹ *Karácsonyi* János: Szent László király. Budapest 1909.

¹⁰ *Fraknoi* Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868–1872. Új abban: A magyar irodalom története (szerk. Sötér–Klaniczay), II. köt. Bp. 1964.

¹¹ Ad lectorem, etc.

¹² Vö. 1. sz. j.

A Collegium Germanicum-Hungaricum anyakönyvében világosan olvasható magyarországi születése és Kőszeg német (Güns, Gins) neve. A lexikonok tévedésének az a forrása, hogy az anyakönyv azt is megjegyzi: a bécsi egyházmegye területéről érkezett.¹³ Később a jezsuiták novíciuskönyve pedig egyszerűen csak „bécsi”-nek mondja.

A kollégium anyakönyve azt is elárulja, hogy egy császári élelmezési tiszt fia volt, és protestáns nemesi családból származott. 1605-ben érkezett először Rómába és iratkozott be a kollégiumba. Egyéniségéről is tudunk meg érdekes adatokat. Az anyakönyv bejegyzése szerint példaképe volt a kollégiumnak legtisztább erkölcsével és a mindennapi erények, az engedelmség gyakorlásával. Tanulmányait azonban nem fejezte be, mert 1606. augusztus 29-én hirtelen hazatért. Azért, hogy lutheránus vallású apját visszavezesse a római egyházba.¹⁴

Csak ezután jelentkezett ismét Rómában, de most már egyenesen a jezsuita rend novíciátusában, a Szt. András-házban, 1607. március 26-án. Itt az általa saját kézzel is aláírt feljegyzés bécsinek és németnek mondja. A magával hozott ingóságok között, ruhadarabjain kívül néhány magyar arany is volt, valamint egy kard. Körülbelül 22 évesnek mondta magát.¹⁵ Eszerint 1585 körül született.¹⁶

Mivel nem az ausztriai, hanem a római provinciában jelentkezett, teológiai és filozófiai képzésének befejezése után is állandóan itáliai állomáshelyeken tartózkodott, élete végéig. Messze délre, a szicíliai Messinába került, ahol matematikát, filozófiát és teológiát tanított. Hamarosan kitűnt tehetségével, éles elméjével, és egymás után jelentek meg nyomtatott művei. Rendjében elsősorban mint asztronómust tartották számon, de 1629-ben egy a messinai Mária-tisztelettel kapcsolatos munkát adott ki. A cenzúrának utólagos kifogásai miatt azonban ezt átdolgozta, és 1632-ben újra kiadta. 1630 óta már ő maga is a szentszéki index kongregációjának tagja volt, s ebben a minőségében, mint könyvcenzor, nagy buzgósággal járt el.¹⁷ 1633-ban ismét a természettudományok terén jelentkezett, s ekkor egy olyan munkát adott ki, mely a kopernikuszi tanok ellen szólt. Erre az időre esik szereplése a Galilei-perben is: azok között volt, akik a nagy felfedező ellen adták szavazatukat.¹⁸ Nyilván ez a szereplése is hozzájárult, hogy későbbi értékelések, melyek személyéről szólnak, mikor kiemelik rendkívüli tudását és tehetségét, azt is megjegyzi, hogy kritikájában nem mindig volt megbízható.¹⁹ A Galilei-peret illetően azonban azt is hozzátehetjük, hogy véleményével egyáltalán nem állt szemben korával, és nem került ellentétbe pályatársaival.

Egészen másként történt a magyar egyháztörténetről szóló munkájával. A rend központi levéltárában fennmaradt cenzúra-iratok elének tárják azokat az ellentéteket, melyek Inchofer még kéziratok munkájának cenzorai és a szerző között keletkeztek.

A következőkben Inchofer munkájának két meglepő titkát szeretnénk kissé megvilágítani. Először azt, hogyan és milyen küzdelmek árán jelenhetett meg a magyar történelemről az abszolút császári elnyomás korában nemzeti szempontból együttérző, sőt, néhol túlságosan is a magyarokra kedvező munka. Másodszor pedig arra a kérdésre keresünk feleletet, miért jelenhetett meg csak az 1059-ig terjedő, első kötet, és miért maradt a második, 1109-ig terjedő, kéziratban.

Azok az eddigi ismeretlen adatok, amelyeket a jezsuita rend római központi levéltárában találtam, s melyek némi világosságot vetnek az említett kérdésekre, Róma és Bécs korabeli viszonyát is érintik. Ezzel együtt pedig megmagyarázzák, miként indult a racionalista igényű magyar történetírás. Mert azok a magyar jezsuiták, akik később a XVIII. századforduló idejére a magyar történeti iskolát kialakították, valamennyien Inchofer művét ismerik a kezdetnek.²⁰ Ő már nem középkori krónikaíró, de nem is ékesbeszédű, a stílus szépségét a megbízhatóság rovására is alkalmazó humanista, hanem a barokk kornak forrásokra hivatkozó, azokat összehasonlító és kritizáló módszerével dolgozó, tudományos író. Akkor is, ha elfogultságoktól ő sem mentes.

¹³ Vö. 2. sz. j. Egyedül *Steinhuber*, i. m. említi a helyes adatot.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy az anyakönyv bejegyzése szerint, mikor apját megtéríteni visszatért, „Germania”-ba (és nem Hungariába!) ment. Eszerint apja ekkor már nem Magyarországon tartózkodott. Ugyanitt a jelleméről szóló bejegyzés: „... fuit in Collegio moribus optimis prudens pius obediens et omnis modestia exemplus.” A római Germanicum-Hungaricum levéltára, *Nomina alumnorum*, etc. vö. 2. sz. j.

¹⁵ Arch. Rom. S. J.: „Ingressus novitiorum.” Rom. 172. f. 108.

¹⁶ A lexikonok is eszerint hol 1584-ben, hol 1585-ben születettnek mondják.

¹⁷ *Nouv. Biogr. Générale*, id. h.

¹⁸ P. Riccardo *Villoslada* S. J.: *Storia del Collegio Romano 1551–1773*. Romae, 1954. 211.

¹⁹ *Allg. Deutsche Biogr.* id. h.

²⁰ *Hóman Bálint: A magyar forráskutatás és forráskritika történelme*. Budapest 1925.

II. Az „Annales ecclesiastici regni Hungariae” ügye.

A cenzúrai iratok szerint az 1644-ben megjelent munka már 1641-ben készen állt, mert az első cenzor 1641. július 11-én keltezi véleményét.²¹ Inchofer, aki a harmincas években visszatért Messinába, ebben az időben már ismét a római kollégiumban tartózkodott.

Rendjének generálisa ekkor Mutio Vitelleschi (1563–1645) volt.²² Első cenzorként az ausztriai provincia egyik tagja, az osztrák származású Matthias Bastianschitz (1591–1659) kapta meg a munka kéziratát.²³ Véleményét az alábbi fő pontokban foglalta össze:

1. A szerző eltér a tárgytól, mert nemcsak magyar egyháztörténetet ad, hanem a pápaság és egész Európa történetét.

2. Előadásának szövegében Cesare Baroniuszt és Henricus Spondanust másolja.

3. Hosszú szakaszokon keresztül állandóan más népekről beszél és nem a magyarokról.

4. A pápaság történetét tárgyalva, feleslegesen emleget botránys részleteket, melyeket más írók, az egyház ellenségei már úgyis eléggé kitergettek.

5. Túlságosan dicséri a magyarokat, a többi nemzet rovására.²⁴

Vitelleschi generális ezek után a másik cenzor, a francia Jean Bagot (1591–1664)²⁵ véleményét kérte, aki 1641. szeptember 7-én nyújtotta be észrevételét. Bagot összefoglaló kifogásai teljesen megegyeznek az első cenzoréival. Azzal a különbséggel, hogy ő még Inchofer latin stílusában is talál gáncsolni valót. Mikor pedig a magyarok túlságos dicséretét említi, külön is kiemeli: nem tartja helyénvalónak a magyarok kultúráját előnyös színben feltüntetni, hiszen csak a hadakozáshoz értettek. Corvin Mátvás gazdag könyvtára csak kuriózum, és nem jellemző az egész nemzet műveltségére.²⁶

Ezek után Melchior Inchofer válaszolt a cenzorok kifogásaira.²⁷ Munkája védelmében az alábbiakat mondta:

1. Stílusá bizonnyára nem a legjobb, de csak olyan lehet, mint a tárggyal foglalkozó más történetíróké. Ha Cicero és Livius ír magyar egyháztörténetet — jegyzi meg finom íróniával —, bizonnyára ő is jobb stílusban tudta volna megírni munkáját.

2. Azzal vádolják, hogy Baroniuszt és más szerzőket másol, ugyanakkor (a részletes megjegyzésekben) több helyen azt kifogásolják, hogy nem használ auctorokat. A cenzorok így önmagukkal kerülnek ellentmondásba. A valóság az, hogy használta Baroniuszt, de nemcsak őt, hanem rajta kívül még igen sok külföldi szerzőt és krónikást, akiknek nevét mindig megemlíti.

3. Ami a pápaság történetének botránys részleteit illeti, ezt a cenzorok bizonnyára a „Johanna nópápa” esetére értik. De ez csak koholmány, és ő is úgy említi mint mesét és nem valóságot.

4. Ami pedig azt illeti, hogy túlságosan dicséri a magyarokat más népek rovására, erre Inchofer szó szerint ezt feleli: „*Quod crebro laudatur Hungaria*. Respondeo: Agitur de rebus Hungarorum, nec tamen laudantur cum praedictio aliarum nationum, quae etiam in loco quantum huc spectat commendantur. Et eadem responsio est ad similia, quod Hungari nimirum laudantur ab eruditione: quod pietati Hungarorum aliorumque fidelium tribuatur conservatum *hactenus vel non totam perditam [esse] Hungariam qua eversa facile actum fuisset de Europa*.” (Hogy Magyarországot túlságosan dicsérem. Erre azt felelem: Szó van a magyarok ügyeiről, de mégsem dicsérem őket más nemzetek rovására, melyek a maguk helyén, ahogy a dolgok rendje hozza, méltánylásban részesülnek. És hasonló a válasz más hasonló dolgokról is hogy... a magyarok módfeletti dicséretben részesülnek műveltségük miatt, és hogy a magyarok, meg más hívők buzgóságának tulajdonítom, hogy nem teljesen veszett el Magyarországot, melynek elpusztulása könnyen Európa végét is jelenthette volna.)²⁸

Ezt a mondatot akkor Bécsben lehetetlen lett volna kimondani. Ezt csak Rómában lehetett elmondani, a Habsburg-birodalom határán kívül, a pápai állam területenkívüliségében. De még ott is nagy merészségnek számított, mivel ebben az időben már az itáliai város-

²¹ Az Inchofer művére vonatkozó cenzúrai iratok: Arch. Rom. S. J. Fondo Gesuitico, 666. ff. 32–42. „*Iudicium de Annalibus Sacri Regni Hungariae*.” A szöveg egyes részeinek feltárásában nyújtott szíves segítségért itt mondok köszönetet Durzsa Sándornak.

²² *Sommervogel*, VIII. c. 848.

²³ *Vö.* 21. sz. j.: f. 40–41.

²⁴ *Uo.*

²⁵ *Uo.* f. 32–36.

²⁶ *Uo.* f. 32.

²⁷ *Uo.* f. 37–38. „*Responsio Authoris ad Censuram pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae*.”

²⁸ *Uo.* f. 37.

államok is többnyire politikai függésben voltak Ausztriával, a spanyol királyság is a Habsburg-család kezén volt, és ily módon éppen a katolicizmust fenntartó hatalmak politikai befolyása a szentszékre sem volt közömbös.

Ami magát az eszmét illeti, hogy a töröktől Magyarország mentette meg Európát, nem Inchofer találmánya volt. A mohácsi csata idején ez általános meggyőződés volt Európában, és nem véletlenül az utolsó szentszéki magyar követ, Antonio Burgio jelentései nyomán is terjedt.²⁹ Burgio, aki jelentésének tanúságai szerint jól látta az akkori magyar államvezetés hibáit is, a főurak önzését, a vétkes nemtörődömséget, melyet saját országgal szemben tanúsítottak, és nem néztek szembe idejében a tennivalókkal, a helyzet reális felmérése alapján jutott következtetésére.

Az eszme azonban, hogy „Magyarország a kereszténység védőbástyája”, már korábban megfogant, nem a török, hanem már a tatár veszedelemmel kapcsolatban, a XIII. században. IV. Béla király és IX. Gergely pápa 1241. évi levélváltásában, majd később, az ötvenes években is feltűnik. A király világosan utal arra, mikor a keresztény Európa népeinek segítségét kéri, hogy Magyarország letiprása után a tatárok nem állnának meg nyugat felé vezető útjukban. 1456-ban pedig, Hunyadi János és Kapisztrán Szent János nándorfehérvári győzelme idején, mely az Európát is fenyegető török ideiglenes feltartóztatását jelentette, maga II. Pius pápa újította fel a gondolatot. Az eszme tehát éppen Rómában nem lehetett idegen, és Inchofer arról is beszél, hogy Róma levéltáiraiban és könyvtáiraiban is kutatott. Mivel IV. Béla és IX. Gergely pápa leveleinek másolata később éppen Inchofer hátrahagyott kéziratának őrzője, Cseles Márton hagyatékából bukkant elő, joggal gyanítható, hogy e leveleket éppen maga Inchofer kutatta fel és másolta le a vatikáni levéltárban.³⁰

A bécsi kormányt viszont minden, ami Magyarország jelentős szerepére emlékeztetett, és éppen a törökkel való harcban, csak felingerelte. Jól emlékeztek rá, csak nem beszéltek róla, hogy 1526-ban a magyar rendeknek az a része is, mely a nemzeti királlyal, Jánossal szemben Ferdinánd felé hajolt, csak azért tette, mert segítséget remélt tőle császári bátyja révén a török kiűzésére. S Ferdinánd ezt többször, ünnepélyesen, koronázása előtt és után is megígérte.³¹ De a császári fivér, V. Károly seregei, a mohácsi ütközet után nem sokkal (1527) éppen Róma kifosztásával voltak elfoglalva, nem fordulhattak a török ellen („Sacco di Roma”). Inchofer korában sem történtek komoly erőfeszítések a török visszaűzésére, Európát más gondok, a harmincéves háború foglalkoztatták.

Inchofer válasza bizonyára megdöbbentette a cenzorokat, különösen az osztrák nemzetiségűt.

Mindezt csak azért említjük, hogy megvilágíthassuk: Inchofer hangja nem található Bécseben kedvező fogadtatásra. Annál inkább nem, mivel kéziratán a jelek szerint semmit sem változtatott, úgy jelent meg nyomtatásban, amint volt. Vitelleschi generális eléggé gyorsan, már 1641. október 15-én megadta az engedélyt, és decemberben Leone Allacci, a szentszéki főcenzor is javasolta. A megjelenésig azonban mégis eltelt két év. A források szerint ugyanis csak nehezen tudott a szerző elkerülni egy újabb cenzúrát.³²

Az elfogulatlan vizsgálódásnak azt is fel kell fedeznie, hogy Inchofer cenzorainak sok mindenben igaza volt. A korabeli realitások alapján ítélték, hiányzott belőlük a magyar történet kellő ismerete, és Magyarország XVII. századi, alávett helyzete sok mindent másképp látott velük. Ugyanakkor azonban jó kritikával vették észre a munka szerkezeti arány-

²⁹ *Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt.* Bp. 1884.

³⁰ *Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae etc.* Buda. IV/1. tom. 1829. p. 214. IV/2. tom. 218. p. A közlés forrásául Cseles Márton hagyatékát jelöli meg, ahonnan a Kaprinai-gyűjteménybe került (Bp. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár). Cselesről pedig tudjuk, hogy ő volt Inchofer kéziratot hagyatékának közvetlen örököse és Rómából Bécsbe vivője. Erről l. később a szövegben.

³¹ Az egész, erre vonatkozó problémának összefoglaló feldolgozását és forrásanyagát l. *Dümmerth Dezső: Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében.* Filológiai Közöny 1966. évf. 392–413. Ferdinánd és osztrák tanácsosainak véleményét, majd a magyar rendek önértékes hangú válaszát, a király ígéreteit és a rendek sürgetéseit tartalmazó iratanyagot kiadta *Fraknói Vilmos: Magyar Országgyűlési Emlékek.* Budapest 1874. I. köt. 39, 41, 109, 125–127. stb. Ferdinánd egyik levele, melyben 1531-ben is a magyar nyelv fenntartását és fejlesztését ígéri a közhasználatban, többek között a XVIII. századi magyar jezsuiták által gyűjtött iratanyagban maradt fenn, kéziratot másolatban: Kaprinai-gyűjt. 27. tom. 204. (Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár.)

³² *Jean Pierre Nicéron: Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres etc.* 35. tome, Paris, 1736. 332–346. Nyomában az Allg. Deutsche Biogr. i. h. is említi.

talanságait, mely valóban annak a következménye, hogy Inchofer túlságosan hosszú történelmet biztosított az országnak. A magyar krónikák hun – magyar azonosság gondolatát kellő kritika nélkül vette át, ezért kerülnek a hunok is, Attila is a kötetbe.

Ami azonban az Árpád-ház Attila-hagyományát illeti, e hagyomány már a XI. században kimutathatóan létező valóság.³³

A cenzorok azonban nem is ezeket a kérdéseket feszegetik, csak azt vetik ellen, hogy Attilának, a pogány barbárnak nem lehetett világos Isten fogalma. Inchofer azonban így felel: nyilván volt, különben nem nevezhette volna magát „flagellum Dei”-nek, Isten ostorának.³⁴

Felmerül az a részletkérdés is, honnan veszi Inchofer azt az állítást, hogy I. Henrik, a németek uralkodója adófizetője volt a magyaroknak? Inchofer Gembloux-i Sigebert korabeli, X. századi krónikásra hivatkozva bizonyít. A cenzorok természetesen csak a magyarok felett való merseburgi győzelem emlékét őrizték meg, de elfelejtették, hogy ezt azért kellett annak idején ünnepelni, mivel 933-ban ezzel szűnt meg a magyaroknak való adó fizetése. Inchofer itt igazán tárgyilagos. Művében ő is kiemeli I. Henrik győztes csatáját, de azt sem hallgatja el, hogy mindaddig adófizetője volt a magyaroknak, amíg Merseburgnál nem győzött.³⁵

Mindezeket túl csak egy részletes, filológiai elemzés tudná eldönteni Inchofer nyomtatott művéből, hogy pontosan hol, mikor nem volt igaza. Tanulmányunk szempontjából azonban sokkal lényegesebb egy másik kérdés.

Mi volt az az eszmei vezérfonal, mely Inchofert munkája megírásában vezette? Ha ezt sikerül felismernünk, akkor egyúttal arra a vonatkozásra is sikerül rátápnatnunk, mely őt a kor aktuális politikai vonalvezetésével – a bécsi monarchia különböző nemzeteket egygő olvasztó, korlátlan kormányzati törekvéseivel – szembeállította.

Mint művének előszavában ő maga elmondja, és élettörténete is bizonyítja: ez a magyar vonatkozású könyve úgy született meg, hogy érdeklődése 1634 után a mártírok története felé fordult.³⁶

A jezsuita történetírás nagy vállalkozása, az *Acta Sanctorum* első kötete Jean Bolland szerkesztésében 1643-ban jelent meg Brüsszelben. Előzménye, Heribert Rosweyde *Vitae patrum* c. munkája pedig 1628-ban, Antwerpenben. Ismeretes, miként járult hozzá a „bollandisták” munkája a források racionalista jellegű, összehasonlító vizsgálatával a történetírás új irányulásához, mely végső soron a felvilágosodás modern igényei felé készítette elő az utat.³⁷ Inchofer rendjének keretei és képzése által eszerint egyidőben lépett fel a németalföldi iskola kezdeményeivel. Az új módszert pedig mindjárt a magyar történelem feldolgozására használta fel.

A szentek barokk kultusza az egyházat megújító tridenti zsinat után szükségszerűen fonódott egybe a történelem új szemléletével, mert hiszen múltban élő személyek élete és hősi tettei felé fordult. Szükségképpen fonódott egybe az idealizmussal is, mivel célja az eszményképek keresése, illetve újrafelfedezése volt. Amint nyomon követhető, Inchofert a kor szemléletében izzó, a szentek iránti ideális lelkesedés vezette el a magyar történelem kezdeti korszakához: a szentté avatott magyarok történetén keresztül. Az a tény pedig, hogy e hivatalosan kanonizált személyek csaknem kivétel nélkül az első magyar uralkodócsalád, az Árpád-ház tagjai voltak, frászművét szorosan összekapcsolták a királyság intézményének és az ország politikai múltjának történetével.

Elbeszélésének fonalában csak 1059-ig jutott el, tehát már nem talált alkalmat arra, hogy Szent Lászlóval és az utána következőkkel foglalkozzék. Szent István király államalapításával és a pápától 1000-ban kapott korona kérdésével azonban nagyon is bővegesen foglalkozott.³⁸ S ez volt az a kényes probléma, mely őt a hivatalos ausztriai felfogással szükségképpen ellentétbe hozta, anélkül, hogy ő maga szántszándékkal óhajtotta volna ezt.

³³ Az Attila-leszármazással szorosan összefüggő, sámánisztikus eszmevilágú Árpád-házi hagyományról és a Turul-mondáról l.: *Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. Filológiai Közöny, 1971. évf. 405–426.*

³⁴ Fondo Gesuitico, i. h. f. 37.

³⁵ Uo. f. 38. Sigebertnek Inchofer által említett helye különben így hangzik: „Ungari tributum a Saxonibus repetentes, ab exercitu Heinrici regis occidentum aut capiantur; eisque ad interencionem deletis, tributum quod repetabatur, Deo pro gratiarum actione in aecliesiis et pauperibus exsolvitur.” *Mon. Germ. Hist. SS. VI. p. 347.* Inchofer nyomtatott műve 152. lapján tárgyalja a kérdést.

³⁶ *Nouvelle Biogr. Gén. i. h.*

³⁷ *Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München 1925.*

³⁸ *Inchofer: i. m. 143.*

³⁹ Uo. 251 etc.

Inchofer az egyház és a pápaság jelentőségének dicséretéből indul ki. Azt kívánja hangsúlyozni, milyen jelentős volt II. Szilveszter pápa döntése, hogy korona küldésével az európai keresztény népek közösségébe fogadta az első magyar királyt.

Meglepetésszerű lehetett az elmélyedő olvasóknak és a bécsi kormányköröknek Inchofer könyvének az a része, melyben — mintegy öntudatlanul — a Szent István-legenda egy adatának újra közlésével a Habsburg-kormányköröknek a katolikus kultikus vonatkozásokat kisajátító törekvéseit leplezte le. A legenda adatai szerint ugyanis, mikor 1030-ban II. Konrád német császár megtámadta Magyarországot, hogy hatalma alá vesse, Szent István király Szűz Mária pártfogását kérte. Ezért semmisült meg a német sereg, s ezért maradt meg az ország szuverenitása.⁴⁰

Ez azért volt „kínos”, mert a császári kormány Magyarországon a jezsuiták katolikus restaurációs törekvéseit igyekezett a magyarság régi Mária-kultuszával és a Habsburg-ház katolikus hatalmával összeolvasztani. Ez a törekvés később sem szűnt meg, sőt, a XVIII. században, a „Regnum Marianum” gondolatával csúcsponthoz jutott el. A különböző vallásos iratok és prédikációk egy része ekkor már hivatalból nyíltan úgy beszél, hogy Szűz Mária az „ausztriai házat” választotta ki a magyarság „megmentésére”. A középkori legenda olvasása nyomán viszont az derül ki, hogy a magyar Mária-oltalom eszméje s így kultusza is a szuverenitás megőrzésének gondolatával kapcsolatban született meg. S még hozzá éppen a német császár illetéktelen hatalmi törekvéseivel kapcsolatban.

Az eszmei szempontból nem kívánatos merészeget azonban Inchofer egy másik érvelésével követte el. Az Árpád-házi szentek iránti idealizmusa és egyúttal széles körű műveltsége egy nagyon érdekes összehasonlításra készteti. Szent István király legendájában olvasható, hogy az első magyar királynak gyógyító ereje volt, és a hozzá fordulónak vissza tudta adni egészségét. Ugyanakkor később, Szent László király legendájában is olvashatunk olyan részletekről, hogy csodálatos módon tudott gondoskodni alattvalóiról (szomjúság ellen vizet fakasztott a sziklából, éhség ellen bölénycsordát varázsolt elő, sebeket gyógyító növényt adott stb.).

Inchofer képzeletét megragadták ezek a részletek, és a magyar királyoknak ezt a gyógyító erejét összehasonlította azzal az ősi hagyománnyal, mely a pápa által felkent francia királyoknak is golyvásokat gyógyító erőt tulajdonított.⁴¹ Ez a kétségtelenül még pogány eredetű, germán szakrális elemekből összetevődő hit azonban nem az uralkodók személyének kiválóságához fűződött, hanem annak a szent olajnak varázserejéhez, mellyel az első királyt felkenték, másrészt pedig kétségtelenül a pápának mint Krisztus földi helytartójának égi eredetű hatalmához, mellyel e kenet közvetítésével az első európai keresztény királyt felruházta. Tény, hogy a hitnek és az olajjal való felkenésnek ez a szertartása a frank királyok utódainak számító francia királyoknál öröklődött, a golyvás betegeket megérintő, gyógyító szándékú szertartással, egészen a XIX. század első feléig. Az angol királyokra is átszármazott ez a hit a francia eredetű uralkodóház révén, de ott csak a XVII. század közepéig tartotta magát, ameddig I. Károlyt ki nem végezték. A Spanyolországban uralkodó aragóniai királyoknál is élt ez a hit, csak éppen a német császársághoz nem fűződött.⁴²

Kétségtelen ugyan, hogy a középkorban a közhit a német császároknak is szakrális jellegű hatalmat tulajdonított, mint általában az uralkodóknak, magához a császári címhez azonban nem fűződött mítosz. Úgy, amint azt a X. században I. Ottó felújította, nem volt más, mint egy jogelméleti, racionális „translatio”, mely a legmagasabb világi hatalmat jelentette ugyan, de sokkal inkább hasonlított a pogány római császár „pontifex maximus” méltóságára, mint a pápától nyert keresztény hatalomra. A pápa ugyanis ebben a jogelméletben második helyre szorult. A császár önmagát nevezte „vicarius Christi”-nek, míg a pápának csak a

⁴⁰ *Legenda maior Sancti Stephani regis*, c. 14. *Scriptores rerum Hungaricarum* (ed. E. Szentpétery), II. vol. Budapest 1938. 389–390. Ennek a XI. században írt legendának a szövege Inchofer korában még nem jelent meg, de az eseményt Hartvik püspök XII. század elején keletkezett legendája is átvette, s ugyanúgy leírta: c. 16. *Scriptores*, i. m. 423–424. Ez volt a már többszörösen is kinyomtatott szöveg, vö. 4. sz. j. Inchofer idézi belőle a király imáját: i. m. 342. A német sereg pusztulásáról és arról, hogy maga a támadás és a kudarc nem legendás esemény volt, az Altaichi Évkönyvek tudósítanak, német forrásból és abból a monostorból, ahol a császár megszállt: „A. 1030. — Chonradus imperator in Ungariam cum exercitu properans natali Sancti Albani in dominica die in monasterio Althahensi pernoctavit. Rediit autem de Hungaria sine militia et in nullo proficiens, inde quod exercitus fame periclitabatur, et Vienni ab Ungris capiebatur.” *Mon. Germ. Hist. SS. XX.* tom. 791.

⁴¹ Inchofer, i. m. 263.

⁴² Marc Bloch: *Les rois thaumaturges*. Strasbourg, 1924. — Percy Ernst Schramm: *Kaiser, Rom und Renovatio* (2. Aufl.) 1957. — Ugyanő: *Der König von Frankreich* (2. Aufl.), 1960.

„vicarius Petri” címet hagyta meg.⁴³ A Biblia tanítása szerint pedig Krisztus Pétert nevezte meg az ő földi helytartójának.

Inchofer rendkívül finom igazságérzékét és egyben a pápa tekintélyének nagyfokú tisztelgetését mutatja, mikor rejtetten ugyan, de céloz a korai német császároknak erre a cím-bitorlására, anélkül, hogy említene őket. Szent István király erényeit méltatva ugyanis megemlékezik arról, hogy mindig nagy engedelmességet tanúsított a pápa egyházi hatalma iránt, és nem nevezte magát „vicarius Christi”-nek.⁴⁴

A lelkiismeretesen olvasó német cenzornak bizonyára nem volt nehéz megérteni a célzást, mely a korban is fennálló és egyházi vonatkozásban sokszor illetéktelen hatalmat gyakorló császárságra utalt. De gáncsolni nem lehetett, hiszen itt Inchofer éppen a pápa tekintélye érdekében emelt szót. Ezért volt szükséges mesterkéltné módon Inchofer azzal vádolni, hogy „botránys részleteket” tereget ki a pápaság történetéből. Pedig világos, hogy Inchofer művét éppen a pápaság iránti tisztelgetés hatja át. A cenzoroknak a szentszékekkel kapcsolatos vádaskodásai tehát nem mutatnak éppen jóhiszeműséget a szerző iránt.

Inchofer korában ugyan már nem volt hangsúlyos a címek középkori harcának, a császár ekkor már nem nevezte magát „Krisztus helytartójának”. A gyakorlatban azonban annál inkább kifejlődött volt a vallási lepel alatt nagyon is világias szándékkal a császárság új hatalmi súlya, legalább a katolikus országokra korlátozva. Ezekhez a törekvésekhez társult a reneszánsz és a barokk eszmevilág kiteljesedésében a dinasztikus politika modern formáinak való újjászületése. A címek és a hatalmi jogcímek eredetének megkülönböztetésére a hivatalos kormányzat változatlanul nagyon érzékeny volt.

Az ősi, pogány gondolat, a vérségi leszármazáshoz fűződő szakralitás az uralkodásban, mely voltaképpen az első Meroving óta szakadatlanul ott kísértett a kereszténnyé lett király-eszmében is, racionális, államjogi színezetet öltött. A misztikus elemet a katolikus vallás szertartásaiban találta meg ismét, és a terjedő protestantizmus ellen harcolva, a Habsburg-dinasztia mint az eredeti, keresztény hit tisztaságának védelmezője lépett fel, politikai uralkodásának növelése közben. Hasonlóan cselekedett ebben, mint más uralkodócsaládok. Az állami abszolutizmus felé közeledve azonban a Habsburgok esetében ez a szakrális jellegű dinasztikus politika annyiban volt feltűnő, hogy nem igazi ősi, mitikus hagyományokból táplálkozott, hanem egy viszonylag újonnan felemelkedett család mesterséges, racionálisan megszerkesztett mitizáló, önimádó hajlandósága volt, mely jogi alapját egyedül a hasonlóan racionális eszmei gyökérú német-római császáreszmében találta meg. A dinasztikus vérségmítosz és a racionális császáreszme együttes fenntartása csak erőszakolt lehetett, s így eleve csak erőszakos kormányzással maradhatott fenn. Ehhez az erőszakoltsághoz járult még az is, hogy az uralkodásnak ez az eszméje a gyakorlatban teljesen elszakadt az alattvalókkal való minden kapcsolattól és egészen öncélúvá vált.

A régi típusú, mitikus gyökerű uralkodói szakralitásban ugyanis még sokkal több szerepe volt az alattvalókhöz fűződő kapcsolatnak: a róluk való gondoskodásnak, védelemnek, bizonyos érdekazonosságnak, mely, ha torzultan is, de őrzött még elemeket az egykori, patriarkális „apai” hatalomból. Ebből őriztek még sokat a Merovingok. Ezt őrizték tovább, bár más vérségből, de a szent olajnak tulajdonított erő misztikus translációja által jogutódai: a Capetiegek.

Mikor Inchofer az Árpád-házi királyok gyógyító erejét a francia királyok hatalmához fűződő hittel hasonlította össze, mégis tévedett. Pedig az Árpád-ház is ősi, mitikus hagyományokkal rendelkező uralkodóház volt. Méghozzá a különlegesen őstisztelő, lovas nomád keleti kultúrkörből, ahol még elevenebbül élt az elhalt ősöknek istenként való tisztelete. Az Árpád-ház őseinek, a magyarokat jelenlegi hazájuk határáig elvezető Álmos fejedelemnek éppolyan csodás, Attilán keresztül „égi leszármazást” jelentő, mitikus eredetmondája volt, mint a pogány germán királyoknak, törzsfőknek.⁴⁵ Európa legfejlettebb országaiban a kulturális haladás és a kereszténység racionális formákba kényszerítette a mitikus erőket, melyek a személyektől függetlenül, szertartásokba merülve maradtak fenn, vagy pedig elenyésztek. Az Árpádok ősi, mitikus varázseréje azonban sajátosok átalakuláson ment keresztül. Egyrészt megőrizte a vérséghez kötődő erejét, másrészt azonban a személyes alkalmasság, az idoneitas keresztény elve a családban sorozatosan megnyilvánult. Nem volt tehát szükség arra, hogy a karizma mindennapivá váljék. A magyarságnak már Európa-szerte korán, 1222-ben megszülető alkotmányos okmány (az „aranybulla”) bizonyítja, mennyire nem tekintette

⁴³ Eugen Ewig: Zum christlichen Königsgedanken im Frühmittelalter. In: Das Königtum. Lindau—Konstanz, 1956. S. 7—74. Otto Brunner: Vom Gottesgnadentum zum monarchischen Prinzip. Uo. S. 279—305. Werner Goetz: Translatio Imperii. Tübingen, 1954.

⁴⁴ Inchofer, 361.

⁴⁵ Dümmerth Dezső: A magyar fejedelemiség keletkezése és eszmevilága. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, VI. Budapest 1973.

ez a nép már ekkor szakrálisan sérthetetlennek a királyi méltóságot.⁴⁶ De eltörölhetetlen hatással voltak rá azok az egyéniségek, akik személyes alkalmasságuk reálsan megmutatkozó ereje révén képesek voltak alattvalóikkal a patriarkális eredetű védő-oltalmazó feladatot gyakorlatilag megvalósítani.

Az Árpádok viszonylag korán, 1301-ben történt kihalása megakadályozta, hogy megérjék a kort, melyben a fejlődés végleg szétszakítja a mitikus-patriarkális gyökerű kapcsolatot, melyet a kereszténység az ő esetükben csak átformált, de végeredményben még erősített „a szent királyok nemzetsége” által.

A vallási motívumokhoz ezenfelül még politikai motívumok is társultak. Az Árpád-háziak kiválósága ugyanis nemcsak a vallási erények gyakorlásában és gyógyító erejükben állt, hanem abban az ügyes államvezetői képességben is, hogy a német császárok és Bizánc megismétlődő, hűbéri tőrekvéseit mindig sikerrel verték vissza. Sőt, uralmukat az Adriai-tengerig kiterjesztve, a XI–XII. század fordulóján országukat nagyhatalmi állásra emelték.

Inchofer tehát egyrészt a gyógyító erő összehasonlításában tévedett jóhiszeműen, másrészt megint olyan vonatkozást érintett — a magyar királyi méltóságot —, mely a Habsburgoknak amúgy is sok gondot okozott. Hiszen az egységes monarchiáról való álmaik megvalósulásának épp a magyar királyság volt legfőbb akadálya. A magyar rendi országgyűlések ellenállása állandóan a történelmi jogokra hivatkozott.⁴⁷

Másik királyi címüket, a cseh királyi címet, akadály nélkül tudták összeegyeztetni a központi kormányzással. Ez a cím ugyanis viszonylag későn, csak Sváb Fülöp német király adományából vált örökletessé 1198-ban, és a pápa előtt ekkor sem emelkedett jogerőre. III. Ince pápa csak a császárrá koronázott IV. Ottó adományából ismerte el I. Ottokárt 1203-ban cseh királynak.⁴⁸ Mindez azonban nem változtatott a tényen, hogy Csehország német birodalmi hűbér volt és a királyi cím adományozása után is az maradt. A magyar király viszont nem tartozott a császári korona függősége alá.

Ezenfelül Magyarországon a koronáról vallott eszmevilág sajátos fejlődésen ment át az Árpád-ház kihalása után. Egyre inkább függetlenül a következő uralkodók személyétől, egyre demokratikusabb színezetet kapott, de misztikus magyarozattal, a szabadságjogaira féltékeny nemesség ideológiájában. A korona, éppen a nemzetet hazájába elvezető, „égi kegyelemtől indított apaként” felnevelő dinasztia legendássá váló emléke miatt, nem lehetett többé valójában más család sajátja, csupán a nemzet „misztikus teste”.

Werbőczy István, akinek törvénykönyvét Inchofer forrásul használta, már arról beszél, hogy a nemzet minden egyes tagja a koronához tartozik, a nemzet rendelkezik a koronával, és a nemzet dönti el, kit tart viselésére alkalmasnak. (Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy Magyarországon, ahol az elmaradt fejlődés nem hozott létre polgári osztályt, a nemesség számaránya sokkal nagyobb volt, mint más európai országokban.)

Mindez elvileg nem akadályozhatta, hogy a német császári koronát viselő személy egyúttal magyar király is legyen. Erre Zsigmond esetében már a XV. század elején volt példa. A II. Szilveszter pápától 1000-ban kapott koronáról pedig meg kell jegyeznünk, hogy ennek elküldése III. Ottó császár hozzájárulása nélkül nem lett volna lehetséges. De az ezredforduló a szentágostoni értelemben vett „*respublica christiana*” egy szerencsés, múlt pillanata volt, mely nem járt együtt politikai alávétési kísérletekkel. A német-római császár eszerint első volt az összes uralkodók között, a francia és angol királyokat is beleértve. Kétségtelen, hogy a császári korona viselői mindig erre gondoltak. Ez az elmélet azonban nem érintette a többi európai keresztény király szuverén hatalmát.

A Habsburgok azonban nem úgy fogták fel a császári hatalmat, mint III. Ottó, hanem úgy, mint sok utóda: II. Konrád, III. Henrik és IV. Henrik, akik mind Magyarország hűbéri alávetésével próbálkoztak meg. A magyar király viszont ezekre a kísérletekre mindig fegyverrel felelt, és szuverenitását megvédte. De a Habsburgok meg akarták szüntetni az ország létezését egy összbirodalmi monarchiában. A magyar királyeszmé történelem adta, szerves, kettős erejével: az Attila–Árpád-kultuszhoz fűződő pogány-mitikus gyökérrel, valamint a keresztény-misztikus legendákkal, mely eleven kapcsolatban hatotta át az alattvalókat, mint létrehozó és nevelő „apai hatalom”: ezzel az emlékekkel a Habsburgok spanyol etikettbe burkolt, önistenítő és az alattvalóktól teljesen elszakadó dinasztikus elve sohasem tudott megbirkózni.

⁴⁶ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. köt. Budapest 1899. Legújabbban: Magyarország története, I. köt. Budapest 1962.

⁴⁷ Fraknói Vilmos: A magyar országgyűlések története. I–IV. köt. Budapest 1874–1880.

⁴⁸ Friedrich Kempf: Papsttum und Kaisertum bei Innocenz III. Roma, 1954. (Miscellanea Historiae Pontificae, XIX. vol.) S. 115.

A német történetírás napjainkban is világosan látja azt a tényt, hogy a magyar királyság különállása bénítóan hatott a központi kormányzásra. Az okokat azonban túl egyszerűen, abból a korból átvett frazeológiával, többnyire a magyarok „rebellis” hajlandóságában látják. Elismérjük, hogy egy nacionalista érzelmekkel átszőtt, német nagybirodalmat álmódó szempont, mely különféle nemzeteket akart egyetlen kormány alatt egyesíteni, nem szívesen látta Magyarországot távolabb állását. Lázadóknak: „rebellis”-nek azonban csak az nevezhető, aki soha nem bírt és illetéktelen jogokért harcol. Ahol azért küzdenek, amit elvettek tőlük, csak jogos önvédelemről lehet szó. Már ezekből az eszméletörténeti gyökerekből is világos, hogy a magyar Habsburg-ellenes felkelések csak szabadságharcoknak nevezhetők.

Mindezeket az eszméletörténeti motívumokat azért kellett előadnunk, hogy megvilágítsuk, a magyar királyi cím és a korona eredetének a pápasághoz fűződő újra és újra való kinyilvánítása Bécs szemében a császári méltóság sérelmének látszhatott. A figyelmes olvasó azt vehette észre, hogy Inchofer új történeti érveket szolgáltat az amúgyis nyugtalan magyarság részére Ausztriától való függetlenségére.

Inchofer pedig aligha gondolt ilyen messzire. Mikor a magyar királyok csodálatos képességeit a francia, angol, spanyol királyokkal összehasonlítja, ebbe még az ausztriai főhercegeket is beleveszi, ami már olyan jogi és eszmei képtelenség, hogy arra kell gondolnunk, csak utólag és a szerző akarata nélkül került a szövegbe. A Habsburg-családnak nem lehetett saját mítosza, mert ehhez túlságosan fiatal volt. A dinasztia első uralkodó ősét, Habsburg Rudolfot 1278-ban éppen az egyik utolsó Árpád-házi király, IV. László juttatta trónra, mikor a morvamezei csatában segített legyőzni Rudolf nagy ellenfelét, II. Ottokár cseh királyt, aki holtan maradt a csatában.⁴⁹

Azt is jól tudjuk, hogy Habsburg Rudolf fia, Albert, aki IV. László idején az ország nyugati sávját, jelentős városokkal, köztük Pozsonnyal, a zavaros időköt felhasználva, elfoglalta, megaláztatásban is részesült a másik Árpád-ivadéktól, Endre hercegtől, akit jövendő trónörökösnek szelve, fogságban tartott magánál Bécsben. A fogoly Árpád-házi olyan fölényesen kezelte az osztrák Albertet, és annyira nem csinált titkot belőle, hogy saját családjához mérten a Habsburgokban csak egy újonnan felkapaszkodott familiát lát, hogy a Magyarországot pusztító Albertet már ekkor kisebbségi érzések bántották, és megszigorította Endre fogságát. Endrét azonban hívei rövidesen kiszabadították, III. Endre néven elfoglalta a magyar trónt, azután sereget gyűjtött, és kiűzte a Habsburg-hadakat az ország területéről, sőt, ő maga fogta ostrom alá Bécsben egykori rabtartóját. Csak ilyen áron jött létre tehát a béke az utolsó Árpád-házi király és a Habsburgok között.⁴⁹

Ezek bántó és évszázadokon át családi örökségként tovább szálló, kisebbségi családi érzések voltak. Mindezt abból is gyaníthatjuk, hogy 1526-ban, a magyar trónra lépő I. Ferdinánd, az első Habsburg, aki folyamatosan kezdett uralkodni, éppen Magyarországon látta szükségét azzal dicsekedni, hogy családja régiségével „egyetlen más európai dinasztia sem versenyezhet”, és hogy „a magyarokat a múltban is mindig az idegen királyok kormányozták jobban”.⁵⁰

Ahol ilyen torzítva látták a történelmet, ott Inchofernek tévedésektől nem mentes, de a történeti igazság őszinte feltárására törekvő, forráskritikai műve semmiféle méltánylásra nem számíthatott.

Említettük már, hogy csak nehezen sikerült elkerülnie egy újabb cenzúrát, s azon kell csodálkoznunk, hogy ez a munka még Róma területenkívüliségében is megjelenhetett.

A munkának azonban éppen a pápasággal kapcsolatban van egy olyan vonatkozása is, mely méltánylásra találhatott Bécsben. Inchofer ugyan a teljes egészében közli II. Szilveszter pápa 1000-ban kelt bullájának szövegét, melyben az első magyar királyt apostoli hatalommal, tehát a püspökök kinevezési jogával ruhazza fel.⁵¹ A magyar királyi címnek ez a jogköre volt az egyetlen, ami a császárt nem érinthette kellemtelenül. Sőt, történeti bizonyosság szolgálhatott neki azokra az abszolutista törekvésekre, melyek az államfőt az egyház jogaiban is csaknem korlátlan őrnek tekintették.

Inchofer még úgy tudta, hogy a Szilveszter-bullát 1550-ben Verancsics Antal esztergomi érsek megtalálta és lemásolta. Ezt a másolatot vélte megkapni Levakovich Rafael horvát ferencstől, és közzétette művében. Az eredeti bulla azonban soha nem került elő, és végül is egy magyar történetíró, Karácsonyi János derítette ki, hogy az állítólagos másolatot Marnavics Tomkó János, a király által kinevezett, de a pápa által soha meg nem erősített boszniai

⁴⁹ Pauler Gy.: i. m. II. 338–347, 415.

⁵⁰ Ursinus Velius: De bello Pannonico. (Ed. Adam Kollár.) Viennae, 1762. L. még: Dümmerth D.: Történetkutatás, i. m.

⁵¹ Inchofer, 256–257.

püspök hamisította.⁵² Nyilvánvalóan azért, hogy püspöki címének érvényt szerezzen. Inchofer művének írása idején azonban Tomkó már nem élt.

Talán nem tévedünk, hogy ezért Bécs Inchofernek egyet-mást elnézhetett. A szerző azonban nem vett részt az érdekszövetségek harcában, sem egyik, sem másik oldalnak nem akart hízlelni, csak az igazságot kereste, saját érdekeit is félretéve. Legalábbis így jellemzi őt egy személyes ismerője, *Jean Bourgeois* francia teológus (1604–1687), aki 1645–1646-ban Rómában tartózkodott, és akinek alkalma nyílt közelebbről megismerni a történetírót.⁵³

III. A „*Monarchia Solipsorum*” és egy elfojtott jezsuita rendi reform

Inchofer és Bourgeois a kor egyik legnagyobb fontosságú teológiai irányzatával kapcsolatban kerültek egymással ismeretségbe: a janzenizmussal.

Cornelius Jansen (1585–1638), a nagyhatású holland teológus Inchoferrel volt egyidős. *Augustinus* című híres műve, melyen 22 évig dolgozott, csak halála után, 1640-ben látott napvilágot, és 1642-ben VIII. Orbán pápa már elítélte. A munka ugyanis nem volt beilleszthető a tridentinai zsinat szellemébe, sőt, bizonyos szempontból fékezte annak törekvéseit. Mikor a Szent Ágoston tanaihoz való hűséget hirdette, élesen szembe fordult az arisztotelészi filozófián alapuló és Aquinói Szent Tamás rendszerét követő teológiával. Az isteni kegyelemről és a predestinációról vallott felfogásában pedig a kálvinizmushoz közeledett. Jansen, aki Párizsban tanulta a teológiát, már abban az időben szemben találta magát a jezsuitákkal, akik az ellenreformáció szellemében a katolikus hit eredeti tisztaságát kívánták megőrizni, mentesen minden protestáns hatástól. Jansen szelleme azonban váratlanul erősen bizonyult Franciaországban, még a püspöki kar és az egyetemek körében is. Szigorúan tiszta erkölcsiséget hirdető tanításának egyes vonásai elsősorban az egyszerűbb, bensőségebb hitbeli átélést keresők, a puritánság szigora felé hajlók szemében tették vonzóvá. Hívei nem akartak a katolikus hitelvektől és a pápa főségétől elszakadni, a predestinációs tan vállalásával azonban mégis a protestánsok módjára gondolkodtak. Azt vallották, hogy az emberi akaratnak semmiféle szabadsága nincs. Isten az egyes embert eleve az üdvösségre vagy a kárhozatra rendeli. Ennek az eszmének újjáélesztésében éppen Franciaországban tehát kétségtelen szerepet játszott Kálvin és a hugenotta hagyomány. A katolikus tanítás viszont, ezzel szemben, az akarat szabadságát hirdette a választásban: a hit elfogadásában vagy elvetésében. Így elvben, az akarat – a bűnbánat – felhasználásával bármely ember számára lehetségesnek tanította az üdvözülést.

A tiszta erkölcsiség követelésével együttjáró puritán szellem azonban a teológia megfogalmazásain túl ösztönös szimpátiát jelentett azoknak, akik a hivatalos egyházi hierarchia túlságos pompakedvelését és a világi hatalommal való túlságos összefonódását látták és helytelenítették. A híres francia teológus, Antoine Arnauld (1612–1694) fogalmazta meg ez időben a janzenisták nézetét, s természetesen főként a jezsuitákkal találta magát szemben. Küzdelmei csak a későbbi évtizedekben, jóval Inchofer halála után bontakoztak ki, de Párizsban már ekkor ott élt Arnauld nővére, Angélique (1591–1662), aki a janzenizmus egyik szellemi központjává váló híres apácakolostornak, a Port-Royalnak volt apátnője.

1645-ben Jean Bourgeois, a Sorbonne egyik teológiai doktora mint a janzenisták megbízottja érkezett Rómába.⁵⁴ Az volt a feladata, hogy Arnauld művét, mely a *Le fréquent communion* címet viselte, megmentse a pápai cenzúra elítélésétől. A janzenista törekvések legnagyobb ellenségei természetesen Rómában is a jezsuiták voltak, Bourgeois tehát szükségképpen szembekerülhetett velük. Annál inkább értékelhette a pápai index kongregációjában működő jezsuita Inchofer tárgyilagosságát. Emlékirataiban feljegyzett megállapításai világosan mutatják, hogy Inchofer bizonyos megértést mutathatott iránta, de anélkül, hogy pártállást változtatott volna. Bourgeois ugyanis így jellemzi Inchofert: „... érzelmei a kegyelemtant és a predestinációt illetően megegyeztek Szent Ágostonnal és Szent Tamással, erkölcsük az egyházatyákkal, tanulmányai a hagyományokkal; olvasottságának felhasználása, finom-

⁵² Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. 276.

⁵³ Emlékezései nyomtatásban először csak a XVII. század végén jelentek meg (1695), majd a janzenista szimpátiával vádolt Arnauld összes műveinek kiadásában: *Rélation de M. Bourgeois, etc. Antoine Arnauld: Oeuvres*, 28. tome, Paris 1779. p. 716–725. (Ezekon van szó Inchoferéről.)

⁵⁴ Ludw. Pastor: *Geschichte der Päpste*, 14/1. Bd. Freiburg i. Br. 1929. 171, 174

sága az igazság volt, melyet ismert, szeretett és védett minden alkalommal, szabad és egyetemesen igaz kereszténységgel.⁵⁵

A janzenizmussal szemben különben eleinte, ahogy Bourgeois megfigyelte, a pápai udvar, a bíborosi kollégium sem volt egyészen elítélő. Amint leírja, személyi okok is belezártak az 1642. évi kárhoztató bulla megszületésébe, melyet annak idején a már elagott VIII. Orbán pápa helyett egyik unokaöccse, a nagybefolyású Barberini bíboros fogalmazott. Az 1644-ben megválasztott új pápa, X. Ince, eltávolította környezetéből elődjének rokonságát, s ezek Franciaországba menekültek. Velük a janzenizmus iránt táplált ellenszenv is lanyhult. Csakhamar azonban ismét megerősödött, mert Francesco Barberini bíbornok, VIII. Orbán egy másik unokaöccse kibékült az új pápával, és már ismét Rómában élt.

A janzenizmus iránt fokozódó ellenszenv tehát nemcsak a tanítás tisztaságán való örökösödést jelentette, hanem a franciabarát politikával szemben a Habsburg-császárság felé való orientálódást is. A jezsuitáknak ezenfelül még saját sérelmeik is fűződtek a problémához. A francia királyi udvarban semmi befolyáshoz nem jutottak, sőt, egy időre az egész országból száműzték őket, mikor — tévesen — egy IV. Henrik elleni gyilkossági merénylet hátterében látták őket. A Habsburgok osztrák és spanyol udvaraiban azonban nagy volt a befolyásuk. Ezeknek a hatalmaknak állásfoglalása pedig a félig protestáns lett Európában a pápai állam sorsára sem volt közömbös.

A janzenizmus, végül is mint a hivatalos teológia egyik elhajlása, Szent Ágoston egyik kijelentésének egyoldalú alkalmazása, megmaradt pusztán szellemi és erkölcsi törekvésnek, mely minden reményét az isteni kegyelem másként magyarázott működésére alapította. A pápaságnak azonban, mely ekkor még mint állam, világi hatalmat is bírt, a teológiai értelmezésen túlmenően, még azzal a következménnyel és realitással is kellett számolnia, hogy világi politikájának legerősebb támaszát csak a Habsburg-udvarokban láthatja. Sőt: e „támasz” ellen világi tekintetben azt is látnia kellett, igen keveset tehet, mivel az itáliai kis város-államokat ekkor már csaknem egészen behálózta a Habsburgokhoz fűződő hűbéri kötelék.

A „szabad és egyetemesen igaz kereszténység” — melyet Bourgeois említ —, megnyilvánult ugyan az eredeti tanítás megőrzésében és a janzenizmusnak hamarosan bekövetkező, 1653. évi második elítélésében — a pápai index tagjaként működő jezsuita író számára azonban nem lehetett ezekben az években még egyszerű és könnyen felismerhető az út. Saját rendje ugyanis a francia Arnauld könyvének elítélésekor nyilván az apára, az idősebb Arnauldra is gondolt, a híres ügyvédre, akinek nagy szerepe volt a jezsuitáknak Franciaországból való kiűzésében. Inchofer feladata tehát nemcsak a tárgyilagos szemlélet, hanem a kettős engedelmisség is volt, mely egyrészt a szentszékhez, másrészt saját rendjéhez, a jezsuitákhoz fűzte. Ha úgy viselkedett, hogy a janzenista Bourgeois tiszteletét kiérdemelte, gyaníthatjuk, amit egyébként a francia teológus nyíltan ki is mond: hogy rendjében „kevés barátja” volt.

Bourgeois 1646-ban hagyta el Rómát, anélkül, hogy küldetése sikerrel járt volna. Inchoferrel való ismeretsége ennek következtében hamar megszűnt, de a jezsuita történetíróról való feljegyzései értékes forrásnak bizonyulnak.

Bourgeois ugyanis megemlékezik Inchofer megjelent, magyar történeti munkájáról is, melyet kitűnőnek tart, és ezzel kapcsolatban még ezeket írja a szerzőről: „Emlékezőtehetsége csodálatos volt, olvasottsága csaknem kimeríthetetlen, ítélete világos és mélyreható; de mindezek a kitűnő tulajdonságok, melyek ritkán találkoznak, még fokozódtak az igazságnak olyan tiszta, olyan érdek nélküli, olyan erős és olyan komoly szeretetével, hogy sem saját rendjének bármiféle érdeke, sem a szerencse, sem a tekintélyek tisztelete, sem pedig a félelem nem-tetszésüktől vagy a kegyvesztettségétől nem tudta soha megakadályozni, hogy az igazságról tanúságot ne tegyen úgy, ahogy azt lelkiismerete kívánta.”⁵⁶

A francia teológus maga sem tudta meg, milyen sorsdöntő jellemzést adott Inchoferrel. Ez a jellemrajz vezet el bennünket a másik kérdéshez: miért nem jelenhetett meg Inchofer

⁵⁵ Eredetiben: „... ses sentiments touchant la grâce et le Prédestination, étoient les mêmes que de S. Augustin et S. Thomas; sa morale, celle des SS. Pères: son étude, la Tradition; son emploi la lecture, sa fin, la vérité, qu'il a connue, aimée et défendue en toutes occasions, avec une liberté et une générosité véritablement chrétiennes.” Bourgeois, i. m. in: Arnauld: Oeuvres, 28. tome. 716.

⁵⁶ Eredetiben: „Sa mémoire étoit prodigieuse, sa lecture presque infinie, son jugement clair et pénétrant; mais toutes ces qualités excellentes, qui se rencontrent rarement ensemble, étoient rehaussées par un amour la vérité, si pur, si désintéressé, si fort et si sincère, que nul intérêt d'Ordre, nulle considération de fortune, nul respect pour les Grands, nulle crainte de leur déplaire, ni de tomber en leur disgrâce, ne l'ont jamais pu empêcher de rendre à la vérité le témoignage que sa conscience l'obligeoit de lui rendre.” Uo. 716. p.

munkájának második kötete, melyben még mindig csak 1109-ig jutott, és miért nem írta tovább?

Bourgeois emlékezései így folytatódnak: „Ennek az atyának komolysága és szellemének egyenessége nem eredményezett egyebet, mint kevés barátot és sok ellenséget a rendjében, nagyszámú barátot azon kívül, s többet, mint máshol, a bíborosok kollégiumában. És, amit nem szeretnék tagadni, ehhez az ő bájos beszédének nyíltsága és édessége is hozzájárulhatott kissé.”⁵⁷

Mutio Vitelleschi jezsuita generális 1645-ben meghalt, s így Bourgeois még arról is jól értesült, hogy Inchofer ekkor rendjének megreformálására gondolt.

Vitelleschi utódának megválasztására Rómában ülésezett a jezsuiták egyetemes gyűlése, és ez jó alkalomnak mutatkozott tervének keresztülvitelére. Bourgeois arról is tud, hogy Inchofer bizalmasan beszélt reformterveiről X. Ince pápával, aki biztatta, hogy gondolatait foglalja írásba. Inchofer erre terjedelmes emlékiratot nyújtott át neki, melyben pontokba foglalva sorolta fel a tennivalókat, és azokat a hibákat, melyeket rendjében látott. Többek között „a század szellemének fő visszaéléseire” hívta fel a figyelmet, arra a túlságos igyekezetre, mellyel a rendnek megváltozott szelleme „a nagyokkal való bizalmas érintkezést”, a világi tekintélyek kegyét keresi.

Bourgeois ugyan ennél az általánosságnál nem mond többet, de az előzmények ismeretése után világosan láthatjuk, mire is célozhatott többek között Inchofer, mikor rendjét bírálta. Nyilván arra a szerepre is gondolt, melyet rendtársai mint gyóntatók a Habsburgok madridi és bécsi udvaraiban betöltöttek. E szerep kétélű fegyverként mutatkozott: nemcsak az ellenreformációs, katolikus szellem állami megerősödését hozta, hanem a dinasztia és a világi-hatalmi kormányzat illetéktelen beavatkozását, politikai nyomását egyházi és vallás-erkölcsi ügyekben. Hogy Inchofer erre gondolhatott, azt éppen magyar egyháztörténeti munkájának szelleme és vezérgondolata bizonyítja, melyben láhattuk, miként igyekezett a pápa és a császár hatalmi körét szétválasztani, és a magyar múltnak függetlenségi szemléletét is a szentek és az egyházi tekintély megőrzésén keresztül, a Habsburg-törekvésekkel ellentétes módon ábrázolni. A jelent szemlélve is így gondolkodott, és — mint Bourgeois utal rá — attól félt, hogy rendjének hanyatlása a szentszék tekintélyének romlását is maga után vonhatja.

A pápa kedvezően fogadta az iratot, írja Bourgeois, és eljuttatta a generálisválasztó gyűlésbe, Inchofer nevének elhallgatásával. Csak annyit közölt, hogy a tervet egy jó ismerőse, nagy tudós és a jezsuita rend őszinte barátja juttatta el hozzá. Azt is kijelentette, hogy nem akarja a rend vezetőit befolyásolni, tegyenek belátásuk szerint, de ismerjük meg a memorandum tartalmát, és vegyék fontolóra, mi az, ami belőle megvalósítható.

Valóban, más forrásokból is tudjuk, hogy 1615-től, a szigorú és ellentmondást nem tűrő Aquaviva jezsuita generális kormányzása után, Vitelleschi idejében jelentős változások történtek a rend belső életében. Nem azért, mintha Mutio Vitelleschi személye kifogásolható lett volna: sőt, a zsarnoki hajlamú Aquaviva után szembevetendő ellentétként, Vitelleschi szeretetreméltó, jóságos és engedékeny természetű volt, akiről külön feljegyezték, hogy soha senkit nem bántott meg. Csakhogy éppen ez a körülmény: a generális túlzott engedékenysége okozta, hogy a kezdeti, szigorú fegyelmet meglazult, illetve a kisebb, helyi vezetők hatalma növekedett, sőt, a teljes engedelmségre kötelezett növendékek is ellenállást tanúsítottak. A sok nemesi származású novicius révén a társadalmi gőg is utat talált, s olyan eset is előfordult, hogy a fenyítést alkalmazó előjáróra a növendék törrel támadt rá. Másrészt azonban a jezsuita rend a szentszéknek és az egész kereszténységnek még mindig és változatlanul nagy támasza volt. A pápa így kényes helyzetben érezhette magát. Látta ő is a visszasságokat, de tekintve, hogy a rendnek az egyházon kívül is sok ellensége volt, éppen a szentszék támogató magatartásuk miatt is, óvakodott attól, hogy külső beavatkozással csorbát ejtsen a jezsuiták tekintélyén. Azt remélte, hogy a rend kereteiből kiinduló belső reform meghozza a kívánt eredményt.

A rendi gyűlés titokban tartotta megbeszéléseit, írja tovább Bourgeois, és nem derült ki, hogyan fogadták a megfogalmazott emlékiratot. A memorandumban Inchofer egyébként még azt is kifogásolta, hogy a rend teológusai nem törődnek eléggé az egyházatyák tanításával, túlságos szabadságot engednek meg maguknak, és kölcsönösen egymásra hivatkoznak mint tekintélyekre.

Még csak annak sem mutatkozott jele, hogy a rend vezetősége egyáltalán elolvasta ezeket az észrevételeket. Hogy mégis ismerték, abból derült ki, hogy egyetlen pontját nyilvánosan vitatták meg. Az emlékiratnak ez a része arra hívta fel a figyelmet, milyen sok nehézség

⁵⁷ „Cette droiture d'esprit et sincérité de ce Père, qui ne lui a fait que peu d'amis, et beaucoup d'ennemis dans son Ordre, lui a fait un très-grand nombre d'amis au dehors, et plus qu'ailleurs, dans le Collège des Cardinaux. A quoi je ne voudrais pas nier que la franchise et la douceur de sa conversation toute charmante, n'ait aussi peu contribué.” Uo.

adódik abból, hogy a generálisok élethosszig viselik tisztségüket. Az öregség és a betegség gyakran akadályozza őket a kormányzásban. Helyesebb lenne tehát, ha a rend kilenc évenként újra döntene egyetemes gyűlésben, ki viselje a generális tisztségét.⁵⁸

A pápa ezen a ponton valóban beavatkozott. 1646. január 1-én brevét adott ki, mely szerint a jezsuiták egyetemes gyűlésének ezután kilenc évenként össze kell jönnie, és az előjárók, a noviciusmester kivételével, csak három évig viselhetik tisztségüket.⁵⁹ Ez annál inkább is megtörténhetett, mivel X. Ince több szerzetesrend reformjával is foglalkozott ebben az időben.

Ezek után választották meg az új jezsuita generálist Vincenzo Carafa személyében, aki a források szerint Vitelleschihez hasonlatosan szerény személyiség volt, még a kiszolgáltatást sem fogadta el. A fegyelem szigorát visszaállító erővel azonban ő sem rendelkezett.⁶⁰

Elgondolkodtató azonban, hogy ha Bourgeois a pápának benyújtott memorandum elkészüléséről és sorsáról ilyen jól volt értesülve, vajon nem tudta-e meg rövidesen a jezsuita rend vezetősége is, a pápa minden diszkréciója ellenére, a környezetéből kiszivárgó valóságot, hogy ki volt az a személy, aki a jezsuiták hibáira felhívta a szentszék figyelmét, és aki közvetve a pápai brevét is kieszközölte? Kétszeres súlyú lehetett az értesülés, hogy mindezt nem kívülálló, nem a rendnek valamilyen ellensége, hanem saját testületükből való személy cselekedte.

Inchofert azonban ezért a cselekedetért hivatalosan nem lehetett elítélni. Hiszen ő nem a rend ellenségeihez fordult, hanem magához a legilletékesebb személyhez, a keresztény egyház fejéhez. Saját rendjének generálisi tisztségét sem kerülte meg, mert olyan időben cselekedett, mikor a rendnek éppen nem volt generálsa.

Nem lehet azonban kétségünk afelől, hogy Inchoferre saját rendje ettől kezdve még bizalmatlanabban tekintett. Már egy évvel később, 1646-ban, még Bourgeois is értesült róla Párizsba való visszautazása előtt, hogy Inchofert rendjében egy jezsuitaellenes röpirat szerzőségével gyanúsították meg. Ez a munka az említett évben Velencében jelent meg *Monarchia solipsorum* címen, és valójában Giulio Scotti, egy rendjét elhagyott jezsuita írta.

XVIII. századi lexikonszerkesztők is emlegetik a kérdést, és alaptalannak tartják, mint ahogy legújabbban Baker, a Sommervogel-féle jezsuita lexikon megújított kiadásának szerkesztője is felhívta rá a figyelmet, hogy a munkát nem Inchofer írta. Annak ellenére, hogy 1652-ben — már Inchofer halála után — Velencében újra s most már egyenesen az ő neve alatt adták ki. A források azt is megjegyzik, hogy e röpirat stílusa és színvonala is olyan, hogy semmiképpen nem egyeztethető össze Inchofer egyéniségével és komolyságával.⁶¹

Magá Bourgeois sem tulajdonít nagyobb jelentőséget az ügynek, s miután visszautazott hazájába, úgy értesült, hogy Inchofert e gyanúsítással végül is békében hagyták. A francia teológus azonban emlékirataiban megemlékezik még egy különös történetről is, melyet már Párizsba visszatérve, Inchofernek „egy hű tanítványától” hallott.

Inchofert egy este „elrabolták” a Collegium Germanicumból, ahol lakott. Az elbeszélés szerint egy látogatóját kísérte éppen a kapuhoz, valamelyik római előkelőséget, mikor az utcára érve, az ott várakozó esatlósok hirtelen megragadták és betuszkolták egy kocsiba, mely elrobogott vele. Az eset szemtanúi, néhány növendék, értesítették előjáróikat, ezek pedig a bíborosokat. Barberini és Franciotti bíborosok a pápához siettek, X. Ince felhívásában azonnal hívatta Carafa jezsuita generálist, és a legkeményebben felelősségre vonta, miként történhetett meg ez az eset. Carafa, írja Bourgeois az elbeszélő nyomán, semmiről nem tudott semmit, és sietett, hogy a rendjére oly sok dicsőséget hozó, kiváló embert mielőbb megtalálhassa. A pápa pedig parancsot adott, hogy azonnal induljanak Inchofer nyomába, tartsák nyitva a városkaput, és még az éjszaka hozzák vissza. Meg is találták Inchofert Tivoli-ban, fejezi be a történetet Bourgeois, másnap reggel visszavitték a kollégiumba, ahol ezután mindenkitől tisztelve és szeretve, békében élte tovább napjait.⁶²

A rend római levéltárában általam talált fegyelmi eljárás ügyiratai azonban, valamint a Collegium Germanicumban őrzött egyik napló azt tanúsítják, hogy Bourgeoisnak nem egészen úgy beszélték el Inchofer történetét, mint ahogy az valójában megtörtént. Az is tény,

⁵⁸ Az egész történet leírása Bourgeois i. m. 724–725.

⁵⁹ Pastor, i. m. 14/1. Bd. 134–135. Csak a pápai brevét említi, Inchofer szerepéről és emlékiratáról Bourgeois beszél.

⁶⁰ Aquaviva, Vitelleschi és Carafa személyéről vö. Leopold Ranke: Geschichte der Päpste. Wien. 1874. 801.

⁶¹ Pierre Bayle: Dictionnaire historique et critique, III. tome, Amsterdam, 1753. p. 22–24. Nicéron, i. m. Jacques Georges de Chauffepié: Nouveau dictionnaire historique de supplement en de continuation au Dictionnaire... de... Bayle, Amsterdam, 1750–1756. XXXV. tome, 322. Nouv. Biogr. Gén., Allg., D. Biogr.

⁶² Bourgeois, i. m.

hogy nemcsak Bourgeois, de az összes későbbi író és lexikonszerkesztő sem tudta, hogy tulajdonképpen mi lett a jezsuita író sorsa.⁶³

Inchofer ugyanis valóban Tivoliába vitték 1648. január 4-ére virradóra.⁶⁴ De nem Carafa tudta nélkül, hanem egyenesen a jezsuita generális parancsára, ahonnan nem másnap, hanem csak hosszú, rendi fegyelmi vizsgálat után szabadult, és nem élt többé sem „tiszteletben”, sem „békében”.

Amiről az irodalom és a lexikonszerkesztők nem tudnak, az a házkutatás ténye és következménye, melyet 1648. január 3-án Inchofer kollégiumi szobájában tartottak.⁶⁵ Pierro Gherardi procurator generális január 7-én tett jelentést az eredményről Carafának. A jelentésben azt írja, hogy megtalálták Inchofer levelezését Giulio Scottival, egy gúnyiratot az elhunyt Vitelleschi generális ellen, valamint egy olyan kéziratot, melynek alapján gyanítható, hogy Inchofer a *Monarchia solipsorum* c. munka folytatását tervezte, sőt, talán az egészet ő maga írta. Carafa ezek után megbízta Gherardit a vizsgálat teljhatalmú lefolytatásával.⁶⁶

Inchofert Tivoliban tartották őrizet alatt, ahol a vizsgálat is lefolyt január 11 és 20 között. A bizottság két másik tagja, Gherardi vezetése mellett Valentinus Egidius volt, a római provincia feje, valamint Sforza Pallavicini, a Collegium Germanicum-Hungaricum gondnoka. Az eljárás rövid volt, Inchofer mindent beismer.⁶⁷

Levele, melyet január 18-án Tivoliból a generálishoz intéz, egy reszkető kezű, teljesen megtört ember írása. Kijelenti, hogy minden ellene szól, úgyis hiába tiltakoznék. Csak annyit tud megmentésére felhozni, hogy a magánál tartott iratokat senkinek nem mutatta meg, és hogy bármikor kész a rend védelmében egy másik munkát írni. Még azt is kijelenti, hogy vallomását szabad akaratából teszi, és arra senki nem kényszerítette. Kusza írású fogalmazványának másolatából azonban ezt a mondatot kihagyták.⁶⁸

Január 20-án hozták meg az ítéletet. Eszerint Inchofert minden lelkipásztori tevékenységtől eltiltották, a rendben mindenféle tisztség viselésére alkalmatlannak nyilvánították, és kötelezték, hogy egy hónapig tartó vezeklést végezzen Szent Ignác szabályai szerint. Februárban Rómába vitték vissza, ahol a Monte S. Trinità kolostorában nyert elhelyezést. Még júniusban is itt van, és innét írja kérés levelét a generálisnak, majd később egyes bíborosoknak, hogy más rendbe léphessen át. De ezt nem engedték meg neki.⁶⁹

Felmerülhetne a kérdés, miért nem lépett közbe a pápa, miért nem enyhült a büntetés szigora? Pontos választ erre csak további kutatások adhatnak. Lehet, hogy közbelépett, és lehet, hogy enyhítettek is helyzetén. Bourgeois értesülése mintha bizonyítaná is, hogy X. Ince erősen követelte Inchofer visszaszállítását Rómába. Az a körülmény azonban, hogy a jezsuita író nem nyert felmentést a vád alól, arra mutat: a pápa nem látott módot megkímélésére.

Inchofert, úgy látszik, ügyének lezajlása után rendelték Maceratóba, a kicsiny, félreeső városkába. De nem sok időt töltött itt, mert közben Milánóba küldték egy megbeszülésre, mely megkezdett és félbehagyott nagy művével, a mártírok történetével volt kapcsolatos. Itt, Milánóban érte a halál 1648. szeptember 28-án, tehát alig néhány hónappal a lefolytatott vizsgálat után.⁷⁰

Itt meg kell jegyeznünk, hogy a vizsgálat, a fogság, majd a büntetés a 63 éves embert nemcsak lelkileg sújtotta. A „Szent Ignác szabályai szerinti vezeklés”-hez ugyanis a naponta

⁶³ Az elbeszélte történet egyes ellentmondó pontjait már Bayle, i. m. észrevette, és utalt is rá (pl. hogy a pápa parancsára éjszaka kellett volna visszavinni, mégis csak reggel került rá sor stb.), és kifejezi az értesülés hitelessége fölötti kételkedését, de a valóságot ő sem tudta.

⁶⁴ Diario de P. Jo. B. Gioachii, p. 24. Coll. Germ. Hung. levélt. Róma. 1648. jan. 4-i bejegyzés: „Questa mattina parti il P. Inchofer per Tivoli.”

⁶⁵ Arch. Rom. S. J.: Hist. Soc. 166. ff. 127. „Causa P. Melchioris Inchoffer.”

⁶⁶ Uo. 11–12. f.

⁶⁷ Uo. 59–60 f.

⁶⁸ Uo. 65. f.

⁶⁹ Uo. 59–60, 68–127 f. Megjegyzendő, hogy a rend generálisától négy, Inchofernek szóló levelet őriz a központi archívum: Epist. General. Romana, 30. (Tom.), 37, 44, 54, 68 f. Keltetésük: 1648. febr. 8., febr. 29. apr. 18. és jún. 20. Valamennyi a Monte Santo kolostorába van címezve (és olasz nyelvűek éppúgy, mint Inchofernek a fogságból írt levelei). A többszörösen szakadt és hátrával pótlólag összeragasztott papíron azonban a betűk olvashatlanná váltak, tartalmukat így nem ismerhettem meg. Sajnos, a generálisok levelezése a korábbi időszakra sem nyújthatott kiegészítést, mivel ez az iratanyag 1630–1647 közötti időből nem maradt fenn.

⁷⁰ Halála helye és időpontja feljegyezve az 1648. évi elhalt rendtagok névsorában, minden további megjegyzés nélkül: Hist. Soc. 47. f. 50. — Vö. még Bayle, Nicéron és Chauffepié után a Nouv. Biogr. Gen. i. m. és az Allg. D. Biogr. i. m. adatai, valamint Backer—Sommervogel.

való böjt — éheztetés — és a korbácsolás is hozzátartozott. Ez minden szerzetesrendben az asketikus élet és önfegyelmezés „természetes” eszközeként szerepelt már kezdettől. Sok függött azonban attól, hogy ezt az eszközt kik, milyen módon és milyen mértékben alkalmazták. Különösen akkor, ha valakire haragudtak. Keresztes Szent Jánost például, alig több, mint félszázaddal korábban, ugyancsak a fegyelem szigorítására irányuló rendi reformterve miatt a karmeliták — saját rendtársai — csak azért nem korbácsolták és éhezették halálra, mivel hetekig tartó kínzás után fogságából sikerült megszöknie.

Arról nincsenek adataink, miképpen bántak Inchoferrel, de tény, hogy vezeklésének befejezése után néhány hónappal meghalt.

Ma már aligha lehet pontosan felderíteni, hogy az emberi gyengeségeknek és gyarlóságoknak milyen szerepe volt ebben az ügyben. Annyi bizonyos, hogy X. Ince pápát jószándékú, de könnyen befolyásolható egyéniségnek ismeri a történetírás, aki köztudomás szerint nem tudott szabadulni sógornejének, Donna Olympiának erőszakos hatalmaskodása alól a kormányzásban. A jezsuita Pallavicini pedig, ugyanaz, aki az Inchofer ügyét kivizsgáló bizottság tagja volt, olyan embernek írja le, aki az utolsó pillanatban mindig visszariadt a döntésektől.⁷¹

Figyelemre méltó az is, hogy Inchofert viszont már ifjúságában az erkölcsei erények mintaszere képviselőjének tünteti fel az említett kollégiumi bejegyzés. Az öregedő férfit pedig Bourgeois, aki éppen élete döntő szakaszában ismerte meg, lényegében ugyanilyennek írja le. Csak hozzátéveszi még, hogy az igazságnak olyan szenvedélyes keresője volt, hogy ilyenkor sem a tekintélytiszteltet, sem a mások, sem a maga érdekei nem befolyásolták.

Aki ilyen természetű, könnyen beleütközik akár egyének, akár intézmények érdekeibe. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy Carafa jezsuita generálist nem zsarnoknak, hanem szerény, szimpatikus egyéniségnek írják le a források. Nem hihető, hogy éppen ő lett volna Inchofer személyes ellensége. Az is kétségtelen, hogy Inchofert a szenvedélyes igazságkeresés néha túlzásokra ragadta. Tudjuk, volt egy olyan kézírata, melyben hévvel állította, hogy Jézus Krisztus, mikor a földön járt, nem héberül, hanem latinul beszélt, és hogy a mennyben az üdvözültek is latinul beszélnek.⁷²

Csupán az a beállítás nem illik bele a képbe, mintha Inchofer saját rendjének ellensége lett volna. A házkutatásnál talált anyagot nem csatolták az iratokhoz, a vizsgálat alapját tehát homály fedi előttünk. Bourgeois említi azonban, hogy Inchofernek rendjében sok ellensége volt. A jezsuiták felháborodását különben bőségesen indokolja az a — szintén ismeretlen — memorandum, melyet a pápához előljárói tudta nélkül eljuttatott, s melynek szigorúságra törekvő iránya beleillik minden túlzásával együtt, tiszta erkölcsiségre vágyó jellemrajzába. Figyelemre méltó azonban, hogy a „világi tekintélyekkel való bizalmaskodás” kárhözvátása a Habsburg-államhatalomnak sem tetszhetett.

Inchofer, aki az igazság érdekében törekedett a mártírok történetét megírni, az igazság érdekében kutatta a magyarok történetét is. Az igazság érdekében igyekezett a pápai hatalom egyházi tekintélyét a német császár hatalmaskodásától megkülönböztetni. Az igazság érdekében nem tanúsított merev elutasító magatartást a janzenistákkal szemben sem, anélkül, hogy egyháza hivatalos tanítását megtagadta volna. Végül éppen abban az igazságérzetben botlott meg, mely rendjével szemben is eltöltötte. Szigorú fegyelmet akart, de ez a fegyelem aztán egyedül őt sújtotta — az engedetlenség vádjával.

Az érzékeny lelkiismeretű igazságkeresőt a leghatékonyabb eszköz büntület felkelésével megtörni, hiszen a saját lelkiismeretvizsgálatra amúgy is hajlamos. A tekintélyek pedig nem maradnak tétlenek, ha azt látják, hogy valaki elné a fejük felett. Inchofer esetében a megtörés teljes sikerrel járt: szellemileg is, fizikailag is tönkrement, nem írt többé műveket sem a magyarokról, sem a mártirokról. Vezeklése után rövid idővel meghalt. Pedig minden igyekezetében a pápai tekintély lebegett a szeme előtt, és a szentszéktől várt segítséget.

A történelem színe előtt azonban a hatalmasok is múlandóak, nem csupán a védtelen egyedülállók. Sőt előfordul, hogy éppen az olyan magányosok emléke marad fenn tovább a jövőt is alakítva, akiknek létezését a leginkább kívánnák a feledés homályába süllyeszteni. Inchofer esetében ez is megvalósult.

IV. Inchofer hagyománya

Halála után alig két évtizeddel Rómába érkezett egy másik jezsuita, a magyar Cseles Márton (1641 — 1709). Ő az ausztriai provincia tagja volt, és mint a Szt. Péter-bazilika magyar

⁷¹ Idézi Ranke, i. m.

⁷² Allg. Deutsche Biogr., i. m.

gyóntatója időzött a kereszténység fővárosában. Ezalatt azonban megtalálta Inchofer félbe-
maradt munkájának kéziratát, és magával vitte következő állomáshelyére, Bécsbe.⁷³

Itt, a császárvárosban már várta egy másik magyar jezsuita, Hevenes Gábor (1656 —
1713), akinek sikerült a bécsi kormánykörök beleegyezését is megnyerni egy nagyszabású,
magyar egyháztörténeti adatgyűjtés számára. Bevezetéként Hevenes már 1692-ben megje-
lentet Bécsben egy könyvet, mely éppoly lelkesedéssel szól az Árpád-házi szentekről, mint
annak idején Inchofer, és felháborodással emlegeti a magyar történelem ismeretének elha-
nyagoltóságát.⁷⁴

Cseles sok kötet kéziratot hagyott hátra, melyekből később, jóval halála után csak
részletek jelentek meg, és melyeket jelenleg a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára
őriz. Az Árpád-házi szentekkel is ő foglalkozott először Inchofer után.

De ez az irányvonal voltaképpen nem volt más, mint a magyar történeti hagyomány
továbbpolása, melyet Inchofer is magyar körök ösztönzéséből, magyar források hagyomány-
yaiból merített. Ő csak a modern módszerű forrásfeltárást adta hozzá, azt a képzett törté-
netírói technikát és szemléletet, melyet rendjében sajátított el, és melyet Rómának területen
kívüli légköre tett számára valamennyire lehetővé.

A Hevenes által megindított anyaggyűjtés nyomán egyre több és több magyar rendtag
kezdett történetírással foglalkozni, s így történik, hogy még a felvilágosodás beköszöntése
előtt megszületik a forráskritikai módszeren alapuló, magyar jezsuita történeti iskola, melynek
létrejöttje szerves folytatása Inchofer félbeszakadt munkásságának, a mártírok történetének.

*

Elgondolkoztató, miféle hatalmas energia fűthette egész életén át Inchofer Menyhértet,
ezt a különös idealistát, aki még a római széknél is szigorúbb akart lenni. Mindig „az ár ellen”
úszott. A francia teológus jellemzését az életéről feltárt adatok hatása alatt el kell fogadnunk:
valóban olyan ember lehetett, akit ideális célkitűzésében nem érdekelt senkinek az érdeke,
legkevésbé a saját magáé.

Különös, hogy éppen a magyar kritikai történetírásnak, ennek az újkori, higgadtságot
kívánó, forráslemező és forrás-összehasonlító módszernek elindítója egy szenvedélytől fűtött
egyéniesség, aki nem is volt magyar. Azon, hogy egy magyarországi német városban született,
nem csodálkoznánk, és jobban megértenénk németiségét vagy „hungarus” mivoltát, ha ő is
úgy cselekedett volna, mint az országban élő társai. Azok, akik derék, szorgalmas polgárai
voltak sokszor Magyarországnak, de soha nem lehetett őket azzal megvádolni, hogy „túl-
ságosan dicsérik a magyarokat”. Inkább a saját népükkel szemben estek, érthető módon,
túlzásokba.

Inchofer küzdelmei is a túlzások jegyében állnak, de ő mindig a nehezebb, a meglepőbb
részt választja. Protestánsnak születik, de nem elégszik meg azzal, hogy ő maga jezsuita lesz,
még hazamegy apját is megtéríteni. Mikor azonban úgy látja, hogy saját rendje nem a számára
„ideális” úton halad, habozás nélkül megpróbálja egymaga, úgyszólván mindenki ellen, a
szigorúbb irányba téríteni. Nekünk magyaroknak azonban az a legkülönösebb, hogy németnek
vallja magát, miközben teljesen a magyar nemesi múltszemlélet varázsa alá került Rómában,
és további túlzásait most már ebben a harcában követi el, viaskodva a meg nem értő cenzo-
rokkal. Kulturális megbecsülést akar szerezni egy tőle idegen népnek, melyet a világ ekkor
már csak úgy becsül, mint jó ágyútölteket.

A jezsuita térítőmunka egyre nagyobb terjedésekor, mikor Magyarország többségében
újra katolikus, a bécsi kormányzat már nem ellenzi a régi magyar királyokra való emlékezést,
hanem azt a módszert választja, hogy igyekszik kisajátítani magának az Árpád-ház emlékét.
I. Lipót császár, egy másik Carafa generálisnak, aki nem szerzetes, hanem katona volt
ugyanabból a családból, teljhatalmat adva, tömeges vérengzést engedélyezett Eperjesen a
magyar köznemesség körében, ugyanakkor az Árpád-házi királyok örökösének tekinti magát.
1683-ban a pápa az ő kérésére erősíti meg István első magyar királynak 1083-ban történt
szentté avatását. Margit hercegnő szentté avatása érdekében is tesz lépéseket. Az Árpád-házi
szentek tisztelét és a katolikus egyházat az új korszak szorosan eggyé kívánja kovácsolni a
Habsburgok örökletessé tett és az aranybulla alkotmányos, ellenállási záradékát kényszerítő
erővel eltörlő uralmával.

⁷³ Horányi Elek: *Memoria Hungarorum*. II. vol. 223. — *Sommervogel*, i. m. I. tom
c. 1487.

⁷⁴ *Ungaricae Sanctitatis Indicia* címmel eredetileg Cseles kézírata volt, melynek egy-
része csak 1737-ben, jóval szerzője halála után jelent meg Nagyszombatban. Hevenes azon-
ban hasonló című, saját művét már 1692-ben kiadta Bécsben, ebből az anyagból merítve.
Sommervogel, II. c. 1717.

Magyarország a Habsburg-birodalom része marad, de rövidesen kirobban egy minden eddiginél egyetemesebb jellegű szabadságharc: a Rákóczi-felkelés. Ezt már nem a protestánsok vezetik, hanem a katolikus Rákóczi, akit a jezsuiták neveltek, császári gyámapja és a bécsi kormány gondos felügyelete alatt. Rákóczi buzgó katolikusnak mindvégig megmarad, sőt, élete folyamán csak erősödik hitében, a nemzeti egység szellemében azonban mindvégig a protestánsokkal szemben való megbékélés eszméjét hirdeti és igyekszik megvalósítani. Mikor felkelő seregei élén Magyarország birtokába kerül, úgy találja, hogy a jezsuita rend fő képviselői csak színelőként állnak az új kormánynak. Valójában a rend Magyarország maradt tagjai közül a legtöbben mint az osztrák provincia tagjai viselkednek, politikai ügyekre avatkoznak, és a bécsi kormánnyal együttműködő ausztriai jezsuita rendtartomány fejének engedelmeskednek politikai ügyekben is. Hiába kéri Rákóczi a Rómában székelő rendi generálistól egy önálló, magyar jezsuita provincia kialakítását, a bécsi kormánykörök befolyása Rómában is érvényesül: a magyar provincia nem alakul meg. Ekkor kerül sor arra, hogy Rákóczi kiúzi a jezsuitákat országából. Cseles Márton pedig, sajátos módon éppen Inchofer kéziratának megmentője, aki közvetíteni igyekszik a két fél között, gyanúba kerül, és Rákóczi fogságában hal meg.

A gyanú nemcsak Rákóczi gyanúja: ebben az időben már katolikus részen is sok a jezsuiták ellensége, akiknek az a véleménye, hogy a rend csupán lefelé követeli a feltétlen engedelmességet. Felfelé azonban éppen a jezsuiták azok, akik nem engedelmeskednek, hanem a pápai udvar irányítását is a kezükben tartják.⁷⁵

Az európai erőviszonyok és realitások közepette azonban minden ideális próbálkozás eredménytelen maradt, Rákóczi felkelése is elbukott. De mégsem egészen. A nyolc évig tartó szabadságharc annyit elért, hogy Magyarországon nem lehet teljesen féltetni többé az alkotmányos életet, és itt másképpen kell kormányozni, mint az osztrák örökös tartományok területén.

Ennek a — külföld felé és a nemzetközi helyzet szempontjából csak keveset jelentő — különbségnek tudható be, hogy ha lassan és akadályokkal küzdve is, de kialakulhat a magyar történettudomány hivatalos művelése. S mindez mégiscsak a jezsuita rend kereteiben történik meg, úgyszólván az előjáróság akarata ellenére. A magyar jezsuita rendtagok az osztrák provincia kötelékében is módot találnak arra, hogy a XVIII. század elejétől irodalmi működésükben nemzeti hangot üssenek meg. Nemcsak az Árpád-házi szentekről írnak magyar szemszögből, hanem Attiláról is születnek jezsuita eposzok.⁷⁶ Inchofer rejtekben maradó, kéziratossá történeti anyaga pedig Cseles Márton közvetítésével Hevenesi Gáborhoz, majd később részben Kaprinai Istvánhoz is kerül, a nagy adatgyűjtőkhöz, az oklevélmásolókhöz, akik a magyarság Habsburg-uralom előtti, szuverén múltjáról, illetve szabadsághüzdelméről oly fontos dokumentumokat gyűjtöttek össze, hogy azokban a bécsi kormány egyelőre nem is enged kutatni.

Mindezek az anyaggyűjtések lesznek később Pray György és Katona István rendtagok révén a kritikai szemléű magyar történetírás máig érvényes, elvülhetetlen forrásanyagai. A köztudat eddig úgy tartotta, hogy a gyökerek Bécsbe, a Kollonich Lipót érsek pártfogása alatt dolgozó Hevenesi Gábor köréhez nyúlnak vissza. Valójában azonban a gyökerek az Inchofer-hagyaték révén sokkal messzebbre: Rómába nyúlnak, a mártírok történetéhez.

Inchofer magyar történetíró utódai azonban sokkal szerényebb és elszigetelt környezetben: Nagyszombatban, Budán és Pesten dolgoztak, erősen befolyásolva az uralkodó bécsi kormányzat szellemétől. Legfeljebb hallgatással, az I. Ferdinánd kora utáni Habsburg-korszak leírásának megtagadásával fejezték ki tiltakozásukat a lelkiismereti kényszer ellen, mint Pray György. De végül ő is „királyi történetíróként” végezte életét.

Inchofer utódai közül nem vált senki áldozattá. Igaz, nem is állította őket olyan nemzetközileg fontos, kényes pozícióba a sors, mint őt, aki a Galilei-per idejétől a janzenista problémákig a kereszténység fővárosában a központi egyházkormányzás cenzúrabizottságának tagja volt. A mártírok történetét tehát nem folytatta senki.

A történetíró emléke azonban él. Ő nem a régi típusú mártír volt, nem hasonló azokhoz, akikről írt, akiket az oroszlanok elé vetettek, és akik emelt fővel néztek szembe végzetükkel. Neki egy modernebb típusú mártíromság jutott: bonyolult, pszichológiai folyamatok önmarcangoló útvesztőin át, csüggedten, magát vádolva érkezett a sír szélére, mert még a hősiesség porondjára sem léphetett. Neki, akinek — Bourgeois szavaival — „ítélete világos és mélyreható” volt, s az „igazságot annyira szerette, olyan érdek nélkül és olyan komolyan,

⁷⁵ Újabbban a kérdéstről vö. *Esze Tamás: Rákóczi Responsiója*. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 33. stb.

⁷⁶ *Szörényi László: A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata*. In: *Irod. és felv. uo.*, 567 stb.

hogy sem saját rendjének bármiféle érdeke, sem a tekintélyek tisztelete, sem pedig a félelem a kegyvesztettségtől, nem tudta megakadályozni, hogy arról lelkiismerete szerint tanúságot tegyen — neki úgy kellett eltűnnie, mint vétkezőknek, magára véve nemcsak önmaga, hanem kortársainak bűneit is. Legalábbis azokat, akik nála kevésbé voltak hajlamosak a lelkiismeret-vizsgálásra.

Az elmondottak ismeretében egyszerre világossá válik előttünk a budapesti Széchényi Könyvtárban őrzött Inchofer-hagyaték néhány adata is, melyek szervesen egészítik ki a történetíró életét és magyarországi hatásának vizsgálatát is.

Magyar egyháztörténeti munkájának kéziratban maradt része, mely Kálmán király koráig terjed, a XVII—XVIII. századfordulóról eredő, kemény papírtáblás kötésben, a „P. Melchior Inchoffer Residua scripta. Ecclesiast. Regni Hungariae Pars I.” címlap-megjelölést viseli.⁷⁷ A kötetábla elejének belső oldalán latin nyelven feljegyezve néhány szót találunk a szerzőről, mely szerint „Gins” azaz Kőszeg városából származó „hungarus” volt. Figyelemreméltó, hogy ebben a korban a „hungarus” megjelölés még egyértelműen „magyar”-t jelentett. Csak a XVIII. század folyamán, az ébredő, magyarországi nem-magyar nemzetiségek nacionalista öntudatának fejlődésével került sor arra, hogy a „hungarus” középkori értelmű fogalmát kisajátították. A bejegyző tehát a jelek szerint „magyar”-nak tartotta a német családból eredő Inchofer.

De mit tarthatott ő maga, saját magáról? Kéziratát vizsgálva, a latin nyelvű szövegben rábukkantunk egy további érdekes részletre. Egy mondat közepén, az „usque ad fluvium Maroe” kijelentést használva, látható a lap margóján hozzacsatolt, sajátkezű pótlása, mely így szól: „a kis Maros.”⁷⁸ Ez azt árulja el a számunkra, hogy a községi születésű, de német családból eredő Inchofer, aki ifjúkorától egész életét Itáliában töltötte — ismerhette, és nem felejtette meg élete utolsó éveiben sem a magyar nyelvet.

Ismerve munkája cenzorainak súlyos ítéletét, melyben egyik fő érv volt, hogy „túlsgósan dicséri a magyarokat, más nemzetek rovására” — a magyar nyelvtudásáról való e szerény adat is döntő fontosságúnak látszik.

Fokozzák ismereteinket azonban e kéziraton túl azok a levelek is, melyek éppen élete utolsó idejéből, 1646—1648 közötti időből, ugyancsak Budapesten találhatók.⁷⁹ Őt levélről van szó, melyek közül az első négyet 1646/47-ben Bécsújhelyre írta, Hochberger Ciprián pálos szerzeteshez.

A Hochbergerhez intézett Inchofer-levelekből azt látjuk, hogy élete utolsó idejében a történetíró érdeklődése a magyar egyháztörténet folytatása helyett Remete Szent Pál élete felé fordult. Magyar történeti munkájának írását tehát Inchofer még a meghurcoltatása előtt abbahagyta. Egyik levelében ezt, tömör stílusban, röviden meg is mondja: „Magyarország Annales-ein nem dolgozom. Magyarország, idegenektől fenyegetve, az osztorozottság állapotában van.”⁸⁰ A pálos szerzetessel voltaképpen azért levelezik, mert adatokat remél tőle a pálosok névadó szentjének történetéhez. Azért dolgozik ezen a témán, mivel Remete Szent Pál ereklyéi a XIV. században Magyarországra kerültek, a pálosok őrzetébe, és így, ha csak közvetve is, de mégis foglalkozhat magyar vonatkozású dolgokkal.

Ennyi, úgy hisszük, elég ahhoz, hogy az Inchoferre vonatkozó „hungarus” kifejezés igazi értelmét megtudjuk. De azt is, hogy a jezsuita rend keretében még Rómában sem lehetett tovább magyar történettel foglalkoznia. Utolsó levelét, az egyetlen, melyet a fogságból való kiszabadulása utáni időből ismerünk, hat héttel halála előtt írta, ugyancsak egy páloshoz, Nagy Imréhez, a római Collegiumba. Milánóban van „kiküldetésben, tanácskozással” — tudjuk meg a levélből, és hogy kutatásai folytatásához „jobb időket remél.” Ekkor tehát már egyik témáján sem dolgozik. Kutatásait illetően csak ezt a rövid mondatot írja: „Fors abruptit — a végeztet megszakította.”⁸¹

⁷⁷ OSZK. Quart. Lat. 2278.

⁷⁸ Uo. f. 85.

⁷⁹ Quart. Lat. 1904.

⁸⁰ „Pro Annalibus Hungariae non laboro. Hungaria in flagellata conditione alio minari.” Quart. Lat. 1904. f. 4. Róma, 1647. febr. 23.

⁸¹ Milánó, 1648. aug. 12. Uo. f. 1.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

77.4313 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György